

به سوی آفریدگار

نویسنده: آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی

تذکر این کتاب توسط مؤسسه فرهنگی - اسلامی شبکه الامامین الحسنین علیهم السلام

بصورت الکترونیکی برای مخاطبین گرامی منتشر شده است.

لازم به ذکر است تصحیح اشتباهات تایپی احتمالی، روی این کتاب انجام گردیده

است.

مقدمه دفتر

از آنجا که انسان همانند سایر پدیده ها، آفریده خداوند است، پس بدون تردید، ایمان به خدا در فطرت و سرشت او جای دارد و اگر فطرت خود را به دست فراموشی نسپرد و با غبار از خود بیگانگی، آن را نیز نسازد، هرگز خدا را فراموش نمی کند؛ چرا که فطرت، خدایی است و هرگز تغییر بردار نیست.⁽¹⁾ خداوند حکیم، برای روشن نگاه داشتن این چراغ فروزان، در قرآن مجید، وابستگی و تعلق انسان و تمامی هستی را به آفریدگار بازمی گوید و بشر را به اندیشیدن در پدیده ها که نشانه پیوند خالق و خلق است، ترغیب می نماید و از وی می خواهد تا با تفکر در پدیده ها و نظم شگفت انگیز جهان هستی، همواره فطرت خداجوی خود را زنده نگه دارد و هیچ گاه از شناخت خویش که همان شناخت خداست غافل نگردد.

کتابی که اکنون در پیش رو دارید، پژوهشی اندیشمندانه از مؤلفی بزرگوار است که خداشناسی را با دلایل عقلی و نقلی، در اختیار ژرف اندیشان خداخواه قرار می دهد، به امید آنکه از آن بهره برده و خویشتن خویش را گم نکنند.

این دفتر، پس از بررسی و ویرایش مجدد، آن را به زیور چاپ آراسته و در اختیار علاقه مندان قرار می دهد. بدان امید که راهگشای خداجویان بوده و مورد پذیرش حقتعالی قرار گیرد.

در خاتمه، از همه محققان و دانش پژوهان تقاضا می کنیم چنانچه انتقاد یا پیشنهادی دارند، به آدرس:

قم / دفتر انتشارات اسلامی

صندوق پستی 749 - بخش فارسی

ارسال دارند.

با سپاس و تشکر فراوان

دفتر انتشارات اسلامی

وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم

خواننده گرامی !

به نام خدا

قالَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ:

(يا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنْ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَى تُؤَفَّكُونَ)⁽¹⁾؛ ((ای مردم ! نعمت خدا را که بر شما ارزانی داشته است ، یاد کنید آیا آفریننده ای غیر از خدا می باشد که شما را از آسمان و زمین روزی می دهد؟ نیست الهی مگر او، پس به کجا برگردانده می شوید؟)).

((قالَ عَلِيُّ ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ : اَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَةُ⁽²⁾؛ اوّل دین ، شناخت و معرفت پروردگار متعال است)).

1 - فاطر / 3.2 - نهج البلاغه ، خطبه 1 .

کتاب حاضر، پرسشهایی است پژوهشگرانه از شخصی حق جو و روشمند که عشق و علاقه به بینش و آگاهی در مسایل اعتقادی و معارف دینی، مشوق او به طرح این سوالات شده است .

اینک پاسخ پرسشها با مقدمه ای در اختیار شما قرار می گیرد، امید آنکه دلدادگان حقیقت و مشتاقان معرفت را ((هدیه ای)) و اهل تحقیق و مطالعه و بررسی را ((تذکری)) باشد و برای این جانب وسیله تقرب به خداوند متعال و کسب ثواب گردد.

((و ما تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ))

پیش گفتار خداشناسی

ریشه معرفت و خدا شناسی در نهاد هرکس وجود دارد؛ زیرا ایمان به خدا از فطرت و سرشت انسان مایه می گیرد. هویت هر پدیده ای در ارتباط با او و حیثیت واقعی ذاتش متعلق به اوست و غیر از این، نام و نشان و هویتی ندارد. اگر فطرت انسان محجوب نشود و آدمی خود را گم نکند و این حیثیت ذاتی و هویت واقعی خویش را فراموش ننماید، هرگز خدا را فراموش نمی کند. به عکس، هرچه بیشتر از جنبه ارتباط ذاتی، غافل شود و به جهات مجازی و عرضی خود، توجه نماید و خویشتن را مستقل، بی تعلق و بی ارتباط به خدای جهان ببیند و خود را صاحب و مالک خویش بشمارد، هم در خودشناسی گمراه می گردد و هم خداشناسی فطری اش در پرده واقع می شود.

در مثل مناقشه نیست

اگر ما به نور خورشید بنگریم و آن را موجودی مستقل و جدا از خورشید بدانیم و آثار و خواص خود نور را بررسی کنیم، هرچند که به چیزهایی شناخت پیدا می کنیم و مجهولاتی را معلوم می سازیم، اما نه نور را شناخته ایم و نه خورشید نورافشان را و نه ارتباط نور را با خورشید.

ولی اگر نور را با همان جنبه و هویت واقعی اش که ارتباط با خورشید است بشناسیم، هم نور را شناخته ایم و هم خورشید را. اگر معلول را به هویت معلولیتش بشناسیم، هم معلول را شناخته ایم و هم به علت پی می بریم.

بدیهی ترین و واقعی ترین جلوه یک نوشته، یک تابلوی نقاشی و یک صنعت، نوشته بودن، نقاشی بودن و ساخته بودن است که در همان نظر اول می

فهمیم که این یک نوشته است ؛ یعنی به وسیله نویسنده نوشته شده ، یا نقاشی شده است ؛ یعنی نقاش دارد و یا این دستگاه ساخته شده و مصنوع است ؛ یعنی سازنده و صانع دارد. اما اگر مطالب کتاب ، خصوصیات تابلو، فواید دستگاه و کارخانه و فرق آن با کتابها، تابلوها و کارخانه های دیگر ما را به خود مشغول کرد، از نوشته نویسنده ، نقاشی نقاش و صنعت صنعتگر، غافل می شویم ؛ چون فکر و اندیشه ما به مسایل دیگر متوجه شده و شیء را به نشانه و نام و حیثیت واقعی اش نمی بینیم ، مثل گرسنه ای که بر سر سفره ای پر از غذاهای لذیذ و خوش طعم بنشیند و چنان مشغول خوردن و شکم چرانی شود که هرگز متوجه میزبانی که آن سفره را تهیه دیده و طبّاحی که آن غذاها را طبخ نموده ، نگردد. پس هرکس که خودیت خود را فراموش نکند، هرگز خدا آن ذات مستقل ، یگانه ، بی نیاز، دانا و توانا را که بودن خود او و هرکس دیگری عین تعلق و ربط و وابستگی به اوست فراموش نخواهد کرد.

این کهکشانها، منظومه ها، نجوم و کواکب و هزاران میلیارد بلکه میلیاردها میلیارد موجودات کوچک و بزرگ و ریز و درشت ، و هرپدیده مادی و مجرد، و این همه سیر و حرکت در عالم را اگر به همان رنگ واقعی خودشان که رنگ ارتباط و وابستگی و تعلق است ببینیم ، هم خودشان را دیده ایم و هم با صاحبشان آشنا شده ایم . اما اگر در شناخت رنگ و حقیقت آنها اشتباه کنیم و همه را پراکنده و جدا از هم و مستقل و بی ارتباط به مبداء و حقیقت اصلی بنگریم ، نه رنگ آنها را شناخته ایم و نه به آن کسی که بر آنها رنگ زیبای وجود را زده ، معرفت یافته ایم .

ارتباط با خدا از نظر قرآن

در آیات قرآن مجید، نیک بیندیشید که چگونه همه پدیده ها را نشانه قدرت و توانایی خداوند و وابسته و متعلق و مرتبط به او و مسخر امر و اراده او معرفی نموده و می فرماید:

(يا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَىٰ تُوْفِكُونَ)⁽²⁾؛ ((ای مردم! نعمت خدا را که بر شما ارزانی داشته است، یاد کنید، آیا آفریننده ای غیر از خدا می باشد که شما را از آسمان و زمین روزی می دهد؟ نیست الهی مگراو پس به کجا برگردانده می شوید؟)).

((خداست که بادها را می فرستد تا ابرها را برانگیزد، سپس آن (ابر) را به سوی سرزمین مرده می رانیم آنگاه به وسیله آن زمین را بعد از مردنش زنده می گردانیم، نشور (برانگیخته شدن مردگان) هم همین گونه است)).⁽³⁾

((آیا نمی بینی که خدا از آسمان آب فرو فرستاد پس به وسیله آن میوه های رنگارنگ بیرون آوردیم و در زمین از کوهها راههای بسیار واصناف و رنگهای مختلف سفید و سرخ و سیاه خلقت فرموده و از اصناف مردم و اجناس جنبنندگان و حیوانات نیز به رنگهای مختلف آفرید همین گونه (بندگان هم مختلفند) و از میان بندگان، فقط علما، از خدا می ترسند...)).⁽⁴⁾

((از آیات خدا این است که از جنس خودتان برای شما همسرانی خلق کرد تا در بر او آرام گیرید و میان شما دوستی و مهربانی قرار داد. به درستی که در این علامتها هرآینه برای گروهی که تفکر می کنند نشانه هایی است)).⁽⁵⁾

((و از نشانه های خدا، آفرینش آسمانها و زمین و اختلاف زبانها و رنگهای شماست ، به درستی که در این امور هرآینه برای دانایان نشانه هایی است))⁽⁶⁾

((و از آیات خدا خواب شما در شب و روز و طلب کردن شما از فضل او است به درستی که در این امر، برای آنان که می شنوند، نشانه هایی است))⁽⁷⁾

((و از نشانه های او این است که برق را در حال بیم و امید به شما می نمایاند و از آسمان ، آب را می فرستد، پس به وسیله آن ، زمین را پس از مردن زنده می سازد، به درستی که در این علامتها هرآینه نشانه هایی است برای آنان که می فهمند))⁽⁸⁾ .

((و از آیات خدا این است که آسمان و زمین به امرش بریاست پس چون شما را بخواند خواندنی از زمین ، آنگاه شما بیرون می آید))⁽⁹⁾

((و آنچه در آسمانها و زمین است از اوست ، همه فرمانبردار اویند))⁽¹⁰⁾

((متعالی است آن خدایی که در آسمان برجهایی قرار داد و در آن چراغی و ماهی نور دهنده قرار داد و اوست آن که شب و روز را از پی هم آینده قرار داد برای آن کس که بخواهد پند بگیرد یا شکر بگذارد))⁽¹¹⁾

((ما شما را آفریده ایم پس چرا تصدیق نمی کنید؟ پس آیا آنچه را (نطفه) که می ریزید، می بینید؟ آیا شما آن را می آفرینید یا ما آفریننده ایم ؟)) .

((پس آیا آنچه را که می کارید، می بینید؟ آیا شما آن را می رویانید یا ما می رویانیم ؟))⁽¹²⁾

((آیا بدون خالق ، آفریده شده اند یا خودشان خود را آفریده اند)) .

((آیا آنان که کافر شدند ندیدند که آسمانها و زمین بسته بودند پس آنها را از هم بازگشودیم . و هرچیز زنده را از آب به وجود آوردیم ؛ پس آیا ایمان نمی آورند؟))⁽¹³⁾

((در زمین برای آنان که یقین دارند، نشانه هایی است و در خودتان پس آیا نمی نگرید؟)).⁽¹⁴⁾

((به درستی که در آسمانها و زمین ، هرآینه نشانه هایی از برای گروندگان است و در آفرینش شما و انواع بی شمار حیوانات که در روی زمین پراکنده اند برای گروهی که یقین می کنند، آیاتی است)).⁽¹⁵⁾

((بگو نگاه کنید که در آسمانها و زمین چیست و آیات و بیم کنندگان ، گروهی را که ایمان نمی آورند، سود نمی دهند)).

(قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمْ مَنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ).⁽¹⁶⁾

((بگو کیست که شما را از آسمان و زمین ، روزی می دهد؟ یا کیست که مالک گوش و دیده هاست ؟ و چه کسی زنده را از مرده و مرده را از زنده بیرون می آورد؟ و کیست که کارها را تدبیر می کند؟ پس زود می گویند خدا، پس بگو چرا پرهیز نمی کنید؟)).

چشم واقع بین

از این گونه آیات که حکمت‌های خدا و علم و تقدیر او را در مخلوقات و ربط و تعلق آنها را به او بیان می‌کند و بشر را دعوت به تعقل، تفکر و آگاهی می‌نماید، در قرآن مجید بسیار است.

اگر روح انسان بهانه جو نبوده و حقیقت طلب باشد، هریک از آیات بی‌شماری که در هردقیقه و ثانیه جلو چشم او قرار می‌گیرد، برای راهنمایی او به سوی شناخت خدای یگانه و قدرت نامحدود و علم غیر متناهی او کافی است. برخی از مردم در حالی که در امور زندگی و مسایل مهم اجتماعی و اخلاقی، بنیاد کارشان بر کاوش زیاد و محکم کاری و بررسی و جستجو نیست بلکه به آسانی اطمینان و باور برایشان حاصل می‌شود؛ در مورد عقاید و ایمان به عالم غیب و خداشناسی و پیغمبر و امام شناسی، دیرباور هستند و ادله قانع کننده و خردپسند، آنان را مطمئن نمی‌سازد مثل این که می‌خواهند در این موارد غیر از روشهای عقلایی، روشهای دیگر و ادله دیگری بر آنان عرضه شود. افراد مستقیم و با انصاف، با یک دلیل و یک نشانه قانع می‌شوند و با مختصر اندیشه ای، زبان به گفتن کلمه توحید می‌گشایند.

به عکس، اشخاص نا مستقیم و شیطان صفت، هرچه آیات خدا را ببینند، هدایت نمی‌شوند و از وادی ضلالت و تردید و شک، به سرمنزل ایمان و یقین نمی‌رسند: (فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا ...).⁽¹⁷⁾

اگر این افراد، خود را از بیماریهای عناد و لجاجت، تقلید، تعصبات جاهلانه، خودبینی و اظهارهای فیلسوف مآبانه معالجه کنند، آیات و نشانه های خدا را در آسمان، زمین، دریا، جهان نباتات، حیوانات و انسان، بقدری بی حد و

شمار خواهند دید که در برابر این حقیقت قرآنی که (وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرِ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ...) (18)، سر تسلیم و قبول فرود آورده ، به وجود آفریننده جهان و یکتایی او شهادت خواهند داد که ((أَشْهَدُ أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ آيَاتٌ تُدَلُّ عَلَى وَحْدَانِيَّتِكَ)).
(گواهی می دهم که آسمانها و زمین ، نشانه هایی است که بر یگانگی تو دلالت می کند)).

کتابخانه واشنگتن

در واشنگتن ، کتابخانه ای است که 38 میلیون کتاب چاپی و خطی دارد. مساحت این کتابخانه سیزده فدان⁽¹⁹⁾ و طول قفسه های کتابهای آن چهارصد کیلومتر است.⁽²⁰⁾

آیا کسی می تواند احتمال دهد که ساختمان این کتابخانه و قفسه بندی و نظم و ترتیبی که در گذاردن کتابها در هر قسمت به کار رفته ، تهیّه کاغذ، تجلید، صحافی ، فهرستی که برای آن در صدها جلد نوشته شده ، شماره صفحات و شماره گذاری کتابها و فیشهایی که در اختیار مراجعه کنندگان در رشته های مختلف گذارده شده به طور تصادف فراهم شده باشد؟!

اگر فرض کنیم که کتابهای این کتابخانه هریک پانصد صفحه ، هر صفحه ای بیست سطر، هر سطر پانزده کلمه و هر کلمه ای چهار حرف باشد، مجموع حروف این کتابها بالغ بر 22/800/000/000/000 می شود!

آیا می توانید احتمال دهید که این همه حروف و کلمات و جملات ، بدون نویسنده و مؤلف ، خود به خود به هم پیوسته و مرتبط شده باشند و 38 میلیون کتاب در رشته های مختلف علمی فراهم شده باشد؟! یقیناً احتمال نمی دهید.

زلزله در چاپخانه

اگر در چاپخانه ای که دارای یک میلیون حرف است و تمام آنها را در محل‌های مشخص گذارده اند (تا هنگام حروف چینی برای چاپ، حروفچین به آسانی هر حرفی را از جای خود بردارد) ناگهان در اثر زلزله ای تمام این حروف در هم بریزد به طوری که پیدا کردن یک حرف به اشکال و زحمت امکان پذیر باشد، در چنین حالی اگر حروف چین چاپخانه به شما خبر دهد که در اثر در هم ریختن و اختلاط حروف با یکدیگر، ده کلمه که ارتباطی به یکدیگر ندارند، فراهم آمده است، شاید آن را احتمال داده و بپذیرید!

ولی اگر بگویند که: از این ده کلمه جمله ای بیرون آمده که یک معنایی را افاده می کند؛ مثلاً یک شعر کامل از اشعار فردوسی یا سعدی از آن بیرون آمده است، آیا بازهم احتمال می دهید؟

ممکن است بگویید بالاخره این را محال نمی دانیم، می گوییم: اگر بگویند از این یک میلیون حرف، یک کتاب علمی یا ریاضی بسیار دقیق یا یک قصیده طولانی یا کتاب شاهنامه یا مثنوی یا دیوان حافظ و سعدی و نظامی، تمام و کمال، حروف چینی شده است آیا بازهم احتمال می دهید و آن را محال نمی دانید؟ حتماً احتمال نمی دهید و آن را مانند یک امر محال بدیهی می شمارید.

چرا نمی پذیرید و آن را محال بدیهی می شمارید؟

چون تصادف، گاهی در نظر انسان ممکن است و گاهی محال و آنجا که محال به نظر می آید، فقط به خاطر تجربیاتی نیست که برای هر انسانی حاصل شده است و تصادف را بسیار نادر دیده، و در امور متعاقبه و پی در پی نادرتر و یا اصلاً ندیده بلکه این امر در اعمال عقل و باطن شعور و ضمیر و درک

انسان متکی بر قانونی عقلی و ریاضی است که با وجود آن قانون ، عقل نمی تواند تصادف را (به خصوص در امور متعاقبه کثیره مثل این چند مثالی که بیان شد) تصدیق نماید.

این قانون را قانون تصادف (قاعده حساب احتمالات) می گویند، بر طبق این قانون ریاضی ، هرچه عدد اشیائی که به هم مرتبط هستند کمتر باشد، احتمال تصادف با احتمال وجود قصد و اراده به هم نزدیکتر می شوند. و هرچه عدد اشیا زیادتر شود، احتمال وجود قصد، قویتر می شود و احتمال تصادف که از آغاز به نسبت یک بر دو بود، به نسبت یک بر ده و یک بر صد و هزار و میلیون و میلیونها و میلیاردها و بیشتر، و بیشتر از آنچه در وهم و تصور آید، خواهد بود تا آنجایی که احتمال تصادف در حکم محال خواهد شد.

نابینای تیرانداز!

هدفهایی برای تیراندازی معین و از یک تا ده شماره گذاری شده است که طبق شماره ، هدف قرار بگیرد. اگر شخص راستگویی به شما خبر دهد که تیر انداز ماهری ، اولین تیرش به هدف شماره یک اصابت کرد، باور می کنید و اگر بگویند دومین تیرش به هدف شماره دو و تیر سوم به هدف شماره سه و همین طور بقیه تیرهایش ، متعاقب یکدیگر به ترتیب از شماره چهار تا ده به هدف اصابت کرده ، قبول می کنید.

حالا اگر شخص راستگوی دیگری ، بگوید: از زیر انگشت یک نفر نابینای بی اطلاع از تیراندازی ، بدون قصد و اراده ، تیری رها شد و تصادفاً به هدف شماره یک اصابت کرد، به جهت اینکه این تصادف را احتمال می دهید، باور می کنید. و اگر بگویند تیر دوم این شخص نابینای بی التفات نیز، به هدف شماره دو برخورد کرد، قبول نمی کنید، به فرض اینکه قبول کنید، در هدف شماره سه و چهار و بیشتر، دیگر این تصادف را منکر می شوید و احتمال آن را نابخردانه و سفیهانه می شمارید، در حالی که نسبت به اصابت تمام تیرهای تیرانداز ماهر که با قصد و توجه تیر اندازی کرده ، شک نمی کنید؛ به این ترتیب هرچه هدفها را بیشتر فرض کنید، احتمال اینکه تیرهای آن شخص نابینا، مرتب و پی در پی به هدفهای شماره گذاری شده ، برسد، ضعیفتر می شود به طوری که شما اصابت تیرهای او را به طور منظم امری محال می شمارید، چرا محال می شمارید؟

اگر از بیشتر مردم راز محال بودن این تصادف را پرسید، فقط پاسخ می دهند که ما آن را باور نمی کنیم همان طور که وقوع یک امر محال را باور نمی کنیم ، ولی علت محال بودن آن را نمی دانیم ؛ چون این محال بودن ، همان طور

که گفته شد، فقط با یک قاعده ریاضی و قانون تصادف روشن می شود، آنان که قدری روشن فکرتر باشند می گویند: یقیناً این قضاوت و حکم عقل، به محال بودن تصادف، در عمق عقل و باطن وجود ما، بر قانونی علمی و ریاضی تکیه دارد هرچند نتوانیم آن را تشریح کنیم.

این قانون به شرحی که گفتیم و بازهم تکرار می کنیم، همان ((قانون تصادف)) است که بر حسب آن، احتمال تصادف بر حسب زیاد شدن اشیاء مرتبط به هم، روبه ضعف می گذارد تا حدی که نسبت به ده یا بیست چیز مرتبط، امری محال به نظر می رسد، احتمالی که هرکس آن را بدهد نا بخرد شمرده می شود و اعتنای به آن، دلیل بیماری روانی و سفاهت است.

در مورد همین مثال، هدفهای شماره گذاری شده، احتمال این که تیر نابینای ناملتفت به هدف شماره یک برسد 110 است و احتمال این که تیر اول و دومش به هدف یک و دو برسد، 1100 است و احتمال این که تیر اول و دوم و سوم به هدف شماره یک، دو و سه برسد، 11000 است و احتمال این که تیرهای اول و دوم و سوم و چهارم به هدف یک تا چهار برسد، 110000 است به این ترتیب به نسبت تیر پنجم تا دهم و تا هدف دهم وقتی این حساب را ادامه دهیم، نسبت احتمال اصابت تیرها از یک تا ده به هدفهای دهگانه 1100/000/000 می شود و اگر هدفها را دوازده تا، فرض کنیم احتمال تصادف یک در ده تریلیون خواهد شد. و اگر 21 هدف شوند، احتمال اصابت 1100/000/000/000/0001:/2610211 می شود، که عقل مطلقاً به آن اعتنا نمی کند در حالی که اگر سخن شخص اول را بپذیریم که: تیراندازی ماهر با قصد و توجه، همه هدفها را نشانه قرار داد و تیرهایش به هدفها اصابت کرد، یک احتمال عقلایی را پذیرفته ایم.

حال که حساب تصادف در ده تا بیست و یک چیز مرتبط، این گونه به دست آمد و معلوم شد که احتمال تصادف عقلایی نیست ، خودتان حساب آن کتابخانه را با 38 میلیون کتاب و آن کتابها را با $22/800/000/000/000$ حرف و آن چاپخانه را با یک میلیون حرف ، بنمایید و ببینید احتمال تصادف ، از احتمال محال هم سفیهانه تر است یا نه ، وقتی در رقم 21، احتمال تصادف 11201 باشد، در یک میلیون حرف ، احتمال به وجود آمدن تصادفی یک کتاب علمی یا ریاضی ، یک درچند می شود؟ آیا می توان با رقمی آن را به کسی نشان داد؟ آیا اگر بگویید یک در میلیارد میلیارد میلیارد است ، کافی است ؟ یقیناً نه ، بیش از اینهاست .

این است راز محال شمردن تصادف یا در حکم محال بودن آن ، این مثال در یک ماشین ، یک کارخانه ، یک قالی و یک عمارت ، جاری است .

نتیجه

حال می‌گوییم کتابخانه 38 میلیونی ما یا هزار میلیون ، یا صد هزار میلیون کتاب فلسفی و ریاضی ، با کلمات و حروفش و یک میلیون حروف چاپخانه و صدها هزار میلیون بیشتر، در برابر این کتاب بزرگ آفرینش و حروف و کلمات ، چیزی نیست و چگونه قابل قیاس است ؟ آیا یک دهم و یک هزارم است ؟ من که یقیناً نسبت 38 میلیون کتاب ، که سهل است ، 38 میلیون کتابخانه و هر کتابخانه صدها هزار میلیون کتاب با تمام کلمات و حروفش با کتاب عالم خلقت از نسبت یک حرف به مجموع حروف کتابهای این کتابخانه های صدهزار میلیون کتابی ، کمتر می‌بینم ! یعنی تعداد تمام حروف و کلمات کتابهای این کتابخانه ها نسبت به عدد تمام مخلوقات و پدیده های آفرینش از یک حرف در برابر تمام حروف این کتابها کوچکتر است ، چقدر کوچکتر است ؟ خدا داناست !

(قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا) (21)

کسی می‌تواند تصور نماید؟ آیا در صورتی که نمی‌توانیم احتمال تصادف را در آن کتابخانه و کتابهایش و در هر صفحه و سطر و جمله اش و در آن چاپخانه ، به نحوی توجیه کرده و بپذیریم ، چگونه تصادف را در این پدیده های بی شمار عالم خلقت ، می‌توانیم احتمال بدهیم ؟ هرگز! هرگز!

اینجاست که هرچه تفکر بشر در اسرار آفرینش و قوانین و ارتباط اجزا و عوالم آن با یکدیگر بیشتر شود، بیشتر بر حکومت قصد، شعور، علم و اراده ، بر این عالم آگاه می‌شود.

و در برابر آن آفریننده بزرگی که این همه نوامیس و نظامات و مناسبات و ارتباطات در این عالم از کھکشانها تا اتم و از عالم مجردات ، مادیات ، و انسان ، حیوان ، جماد، نبات ، زمین ، کوه و دریا برقرار کرده پیشانی عبودیت بر زمین می گذارد و زبان به تسبیح و تکبیر و تهلیل می گشاید. اینجاست که معنای این حدیث معلوم می شود که: ((تَفَكَّرُ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سَبْعِينَ سَنَةً؛ یک ساعت فکر کردن ، از عبادت هفتاد سال بهتر است)).

و اینجاست که معنای این فرمایش حضرت علی عليه السلام ظاهر می گردد: ((لَوْ فَكَّرُوا فِي عَظِيمِ الْقُدْرَةِ وَ جَسِيمِ النِّعْمَةِ لَرَجَعُوا إِلَى الطَّرِيقِ وَ خَافُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ وَ لَكِنَّ الْقُلُوبَ عَلِيلَةٌ وَ الْبَصَائِرَ مَدْخُولَةٌ⁽²²⁾؛ اگر در عظمت و توانایی خدا و بزرگی نعمت او می اندیشیدند، هرآینه به راه باز می گردیدند و از عذاب سوزان بیم می کردند، ولی دلها رنجور و بصیرتها معیوب است)).

توضیح دیگر

هرکس در این عالم و مخلوقات بی شمار آن از: ستارگان ، منظومه ها، کیهکشان ، حیوانات ، جنبندگان ، گل ، شکوفه ، میوه ، سبزه ، گیاه ، درخت ، رنگها و بوها، طعمها، انسانها، قیافه ها و شکلهای، غریزه ها، استعدادها، دوستیها و دشمنیها، ذوقها، اندیشه ها، علاقه ها و حالات گوناگون هر مخلوق ، اوضاع زمین ، خاکها، معدنها، کوهها، ذرات اتمها و نظامات دقیقی که بر همه حکمفرماست بیندیشد، چگونگی پیدایش و حکومت این نظام محکم را بر آنها بررسی نماید و منصفانه در مقام تحقیق برآید، چهار احتمال بیشتر نخواهد داد و به عبارت دیگر باید یکی از چهار احتمال زیر را بپذیرد و تصدیق کند:

احتمال اول : اینکه تمام عالم از منظومه ها تا اتم و از جاندار و بی جان و این اوضاع فلکی و این همه سیر و حرکت و آنچه در آن هستیم و این کوهها و کاخها همه و همه از مجردات و محسوسات ، غیر از خیال چیزی نیست و حقیقت و واقعیتی ندارند، نه زمینی هست و نه آفتابی و نه ماه و نه انسان و نه حیوان و نه ... این احتمال به قدری باطل و موهوم است که شایسته نیست تحت مطالعه و حتی رد و اثبات و بطلان قرار بگیرد.

احتمال دوم : اینکه عالم بعد از عدم و نیستی بدون مؤثر خارجی ، خود به خود موجود شده باشد و این نظام بر کائنات آن حکومت یافته باشد، این احتمال نیز در سخا و بطلان مانند احتمال اول است که عقلایی نیست .

احتمال سوم : اینکه گفته شود که ماده قدیم است و از برای آن اول و انتهایی و آغاز و انجامی نیست و این همه اوضاع و نظام ، همه از خواص ماده است ، این همه تغییرات و تبدلات و آثار خواص مختلف و اصناف مختلف کائنات و

عجایب و غرایبی که عقل را مبہوت و متحیر می سازد، همه از آثار مادّہ است و این مادّہ است که هر موجودی را به راه خودش هدایت می کند، به هرانسان و حیوانی قوّه تشخیص ضرر و نفع خود را می دهد و به هرگلی ، رنگی ، به هر میوه ای ، مزه ای ، به هر جنبندہ ای ، آگاهی و فہمی و به هر چیزی ، خاصیتی بخشیدہ و این همه افکار فلسفی و عرفانی و مکتبہای گوناگون ، پدیدآورده است . این احتمال نیز علاوه بر آنکہ از نظر علم ، بطلانش روشن شدہ و قانون ترمودینامیک (حرارت) آن را رد می کند، بہ خودی خود نیز قابل قبول نمی باشد و خرد پسند نیست ؛ زیرا عقل این همه آثار حیات و زندگی و شعور و قصد را نمی تواند خواص مادّہ فرض کند و مادّہ ای را کہ این گونه عاجز و ناتوان و مسخر بشر می بیند، نمی تواند فاعل و علت این همه حرکات و نظامات حساب شدہ و دقیق تصور نماید و مؤثر و اثر پذیر بشمارد.

مثل این است کہ شما کاخ استوار و بسیار بلند و با عظمتی را ببینید و آن همه زیبایی و هنرنمایی و دقت و ریزہ کاریهایی را کہ در آن است و باید بہ مهندسی بسیار نابغہ و ماهر نسبت بدهید، بہ سنگها، آجرها، آهنها و مصالحی کہ در آن بہ کار رفتہ نسبت بدهید.

در این احتمال ، شخص ، کمال غیر متناهی ، حکمت ، دقت ، آثار علم و آگاهی و نظام و تناسب را تصور می نماید و آن را فوق العادہ متعالی و ارزندہ می یابد و مع ذلک همه این کمالات و ارزشهای متعالی را بہ مثل خاکی کہ زیر پایش ریختہ یا هوایی کہ استنشاق می کند نسبت می دهد و آن را بہ وجود آورندہ این همه جمال و کمال می شمارد.

پس ، این احتمال نیز مردود است و عقل انسانی کہ می بیند روییدن یک بوته گل یا یک خوشہ گندم یا یک درخت میوه موقوف بہ فراهم شدن شرایط و

زمینه هایی و فعل و انفعالات بسیاری از داخل و خارج است ناچار آن را به اراده مشیت و قصد و شعوری نسبت می دهد. و از اینکه آن را کار گل و آب بداند و به ماده نسبت دهد، به شدت خودداری می کند.

اینها همه احتمالات غیر عقلایی است که در جریان و تفکرات عمیق و اندیشه ژرف بشر، هیچ وقت به عقل نزدیک نمی شوند و گواه و شاهدی بر درستی آنها یافت نمی شود. باقی می ماند احتمال چهارمی که پنجم ندارد و آن این است که جهان و این همه کاینات گوناگون و این قوانین محکم و قواعد حاکم بر آن، مستند به وجودی غیر از خود آن است که نه ماده است و نه جسم و نه عاجز و نه جاهل و منزله از تمام عیوب و نقایص و جامع جمیع کمالات است و آن وجود، ((خدا)) است :

(وَلَيْنَ سَاءَ لُتْهُمَ مَن خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولَنَّ اللَّهُ...)⁽²³⁾؛ ((و اگر از ایشان بررسی که چه کسی آسمانها و زمین را خلق کرده ، هر آینه می گویند خدا)).

آری غیر از احتمال چهارم ، احتمال دیگری که خرد پسند و با فطرت بشر مطابق باشد نیست .

این است که هرچه فکر بشر بیشتر در اسرار عالم خلقت غور و بررسی کند و هرچه رشته های علوم و دانشهای او بیشتر شود، شواهد و نشانیهای صحت این عقیده بیشتر می شود و نمونه بارز آن همان اسرار کتاب وجود خود انسان است که هر رشته اش علمی شده و در هر قسمتش علمای متخصص ، پیوسته مشغول به کشف اسرار و تحقیق هستند، بخش روان ، مغز، اعصاب ، استخوان ، خون ، دستگاه گوارش ، پوست ، گوش ، حلق ، بینی ، چشم و... همه این رشته ها دلیل بر نظم و تدبیری است که در وجود این انسان قرار دارد و ظاهرش را با

باطنش و اعضایش را به یکدیگر متصل و پیوسته و همه را با عالم خارج مربوط و متناسب قرار داده است که اگر این نظام و اعتدال نبود و بی نظم و ترتیب بود، امکان پیدایش هیچ علمی نبود، همه علما در رشته خودشان هرچه پیش بروند به خدا نزدیکتر می شوند و در عین حال هرکسی هم در رشته کار و شغلش حتی چوپان بیابان از گله و رمه اش خدا را می شناسد.

آفرین باد بر آن کس که خداوند دل ندارد که ندارد به خداوند
 دل اســـــــــــــــت اـــــــــــــــقــــــــــــرار
 کوه و صحرا و درختان همه در نه همه مستمعی فهم کند این
 تســـــــــــــــــــــــــــــــــبیحند اســـــــــــــــــــــــــــــــــرار
 این همه نقش عجب بر درودیوار هر که فکرت نکند نقش بود بر
 و جـــــــــــــــــــــــــــــــــود دیـــــــــــــــــــــــــــــــــوار

هرچه را انسان می بیند و هرچه را احساس می کند، هر پدیده ای، پیدایش هر موجود، چگونگی تکون آن، زندگی انبیا، و معجزات آنها همه و همه ((برهان خدا شناسی)) است.

و هرچه انسان بیشتر به سوی او توجه کند، به پرستش و نیایش در درگاه او بایستد، او را بخواند، با او مناجات کند، در حالات و تاریخ مردان خداشناس تامل نماید، قرآن مجید را با تدبیر بخواند و احادیث و اخباری را که در خداشناسی وارد شده و کلمات علما و حکمای الهی را در این باره بیشتر مطالعه نماید، خداشناس تو می گردد تا آنجایی که لذیذترین چیزها برای او یاد خدا، مناجات با او، ذکر و دعا می شود و دلش فقط با یاد او آرام می گردد: (...أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ...) ⁽²⁴⁾؛ تا جایی که می فهمد سعادت واقعی او در ایمان به خدا و بندگی اوست که کمالی از آن بالاتر نیست.

خوشا به حال آن کس که به این حال برسد!

و خوشا به حال آن کس که با شناخت خدا از سرگردانی و تحیر نجات یابد و از غصّه ، اندوه ، یأس ، نومیدی و بدبینی ، خلاص شود.

((اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي حُبَّكَ وَحُبَّ مَنْ يُحِبُّكَ وَحُبَّ كُلِّ عَمَلٍ يُوَصِّلُنِي إِلَيْهِ قُرْبِكَ؛
خدایا! دوستی خودت را و دوستی هرکس که تو را دوست می دارد و دوستی هر عملی که مرا به قرب تو می رساند و به تو نزدیک می سازد، روزی من کن))

خواننده عزیز! این بحث مهمتر و عالیترا و ارج دارتر از آن است که در ضمن یک مقدمه و به صورت مقدمه تقدیم شود، بحثی است که همه مباحث انسانی و دینی و عرفانی ، مبتنی بر آن است و هدف اول و اولین هدف تمام کتابهای آسمانی و دعوت پیامبران ، این بحث است ؛ بحثی است که علوم انسان شناسی ، جانورشناسی ، زیست شناسی ، کیهان شناسی ، گیاه شناسی ، زمین شناسی ، معدن شناسی ، روان شناسی و... آن را تاءبید می نماید و هرچه این دانشها بیشتر گسترش یابد، این بحث ، واقعی تر و جالبتر می گردد. و به علاوه از امثال ضعیفانی کم بضاعت و کم اطلاع مانند من ، سخن گفتن و ورود در چنین بحث متعالی ، جسارت و بلندپروازی است . قدرامثال من در این میدان از قدر آن مورچه ای که امام علیه السلام عقلا و خردمندان را در هنگام وصف خدا به آن تشبیه فرموده کمتر است .

(فَسُبْحَانَ مَنْ هُوَ فَوْقَ وَصْفِ الْوَاصِفِينَ وَنَعَتِ التَّائِعِينَ) .⁽²⁵⁾

اینجا میدان سخن با مردان خداشناس ، آگاهان ، باریافتگان و حاملان معارف قرآن و علوم اهل بیت عصمت و رسالت است .

میدان سخن با علی علیه السلام و آن خطبه های معارف آموز و پراز معنا و حقیقت نهج البلاغه است .

در اینجا باید از مکتب دعای امام زین العابدین و مکتب درس امام جعفر صادق و مجالس بحث حضرت رضا و سایر ائمه علیهم السلام و اصحاب خاص و تربیت شدگان در درس علم آنان معرفت آموخت . ما اگر سخنی می گوئیم عذرمان این است که در این ایستگاه ، هرکس به زبانی سخن حمد تو گوید:

هرکس به زبانی سخن حمد تو بلبل به غزلخوانی و قمری به
گویید _____ ترانه _____

(يُسَبِّحُ لِلَّهِ فِي السَّمَاوَاتِ مَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقَدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ) .⁽²⁶⁾

به ذکرش هرچه بینی درخروش دلی داند که این معنی به گوش
اس _____ اس _____
نه بلبل بر گلش تسبیح خوانی که هر خاری به تسبیحش زبانی
اس _____ اس _____

اعتصام الوری بمغفرتک عجز الواصفون عن صفتک
تب علینا فانتا بشر ما عرفناک حق معرفتک
لا أحصى ثناءً علیک أنتَ کما أثبتت علی نفسیک

((الهی هب لی کمال الانقطاع الیک، وإنر ابصار قلوبنا بضیاء نظرها الیک
حتی تخرق أبصار القلوب حجب النور فتصل الی معدن العظمة وتصیر ارواحنا
معلقة بعز قدسی⁽²⁷⁾؛ بارخدایا! به ما کمال توجه و دل بستگی به خودت را
بیخش و دیدگان دلهای ما را به روشنایی نظر به سوی خودت نورانی گردان تا

چشمهای دلها پرده های نور را بدرد و به معدن عظمت برسد و ارواح ما به
عزت قدس تو مرتبط گردد)) .قم لطف الله صافی گلپایگانی

پرسشها و پاسخها

پرسش اول

آیا این جمله که : ((هرموجودی ، آفریننده و علتی دارد)) صحیح است ، اگر صحیح است پس خدا را چه کسی آفریده و علت وجود او کیست ؟

پاسخ :

اولاً : هم از آنان که به وجود خداوند متعال ایمان و عقیده دارند و هم از کسانی که معتقد به خدا نیستند می توان یک پرسش نمود؛ اما از مؤمنین به خدا بدینگونه سؤال می شود که : اگر هر موجودی علت و آفریننده ای دارد و قانون علیت درست است ، پس علت وجود خدا چیست ؟ و به تعبیر ساده تر، آفریننده او کیست ؟

و از آنان که به خدا معتقد نیستند مانند ماتریالیستها که همه چیز را معلول ماده می دانند اینگونه سؤال می شود که پس ماده معلول چیست ؟
فرق بین این دو سؤال در این است که : آنان که ((ماده)) را ازلی و علت می دانند، گرفتار ایرادات و اشکالاتی که به آن اشاره خواهیم کرد می شوند و از عهده پاسخ به آن ایرادات بر نمی آیند، در حالی که آنان که خدا را ازلی و آفریننده می دانند بر ایشان اشکال و ایراد و ابهامی که نتوانند از آن پاسخ بدهند، پیش نخواهد آمد.

ثانیا: این پرسش ، ناشی از عدم دقت و اشتباه بین موجودی که آفریده شدن و آفریده بودن با ذات او منافات ندارد که لااقل محتمل است آفریده شده و موجود باشد، به این معنا که وجود و پدیده و هستی او از غیر خودش باشد و بین موجودی که اقتضای ذاتش ، آفریده نبودن و معلول نبودن و بودن و وجود داری و هستی از خود داشتن است .

و به عبارت دیگر می گوئیم :

این قاعده که ((هرموجودی آفریننده ای دارد)) به این کلیت صحیح نیست و قانون علیت هم به این کلیت معقول و قابل تصور نیست ؛ زیرا موجودات از نظر وجود و هستی دوگونه می باشند:

الف : بعضی موجودات که وجود و تحقق و هستی آنها انفکاک و تنزه از

نیستی از عدم و بی نیازی از علت و وجوب وجود نیست .

و به عبارت دیگر: حیثیت ذاتی آنها احتیاج به علت است ؛ یا حداقل

اقتضای عدم علت و ابا از داشتن علت ندارند، ممکن است معلول و پدیده باشند و ممکن است علت و آفریننده نداشته باشند.

مثل ((ماده)) بنا بر راءى مادّیون و ماتریالیستها که آن را ازلی می دانند ولی

هر چند آن را ازلی بدانند و بگویند حیثیت ذاتی آن احتیاج به علت نیست ، نمی

توانند بگویند که حیثیت ذاتی آن ، عدم احتیاج به علت است و معلول نبودن و

ازلی بودن ، حیثیت ذاتی آن است ؛ چون هر دو صورت در نظر اول و با توجه

به ذات ماده ، احتمال می رود که در حقیقت نسبت به علت ، لا اقتضا باشد

(یعنی ذاتش نه اقتضای علت کند و نه اقتضای عدم علت) ممکن است علت

داشته و معلول هم باشد و هم ممکن است علت نداشته باشد و هرچه هم مطلب

را تعقیب کنند به اینجا نخواهند رسید که ازلیت و معلول نبودن ، ذاتی ماده است

که اگر فرض علت برای ماده شود، ماده، ماده، ماده نخواهد بود و خلاف فرض، لازم بیاید.

در این صورت، به فرض معلول نبودن ماده، وجود و وجوب و ازلیت موجودی که معلول نبودن حیثیت ذاتی آن نیست، چگونه قابل تصور است؟ و چگونه چیزی که حیثیت ذاتش ابای از عدم نیست و فرض عدمش نامعقول نیست، می تواند معلول نبوده و ازلی باشد و قانون علیت چگونه در اینجا استثنا برمی دارد.

بنابر این، این سؤال بجاست که: چرا قانون علیت در ماده جاری نیست؟ و اگر هر موجودی علتی دارد پس علت وجود ماده چیست؟ و چگونه ماده استثنائاً بدون علت، وجود یافته است؟ این پرسشی است که مادیون باید به آن پاسخ بدهند، در صورتی که پاسخ صحیحی برای آن ندارند.

این در صورتی است که حیثیت ذاتی اینگونه موجودات را فقط ابا نداشتن از علت بدانیم و آنها را در احتیاج به علت و معلول بودن و نبودن، ((لا اقتضا)) فرض کنیم که هرچند تصور چنین موجودی که هم ممکن باشد بدون علت موجود باشد و هم با علت، از جهت اینکه خلط بین واجب و ممکن و صفت وجوب و امکان می شود، محال است؛ چون اگر این موجود واجب است، پس بی نیاز از علت است. و اگر ممکن است، بدون علت چگونه وجود پیدا می کند.

و به عبارت دیگر: یا وجودش تعلق و ارتباط به غیر است، پس وابسته به غیر و معلول غیر است. و یا مستقل است و وجودش از خود و به خود است و معلول نیست، پس اگر لاقتضا نسبت به معلول بودن و نبودن است، چگونه فرض وجودش بدون علت ممکن است؟

به هر حال در این فرض ، ایراد و پرسش از علت ، کاملاً بجاست .
و اما اگر این نظر صحیح و دقیق تر را در اینجا پذیرفتیم که حیثیت ذاتی
اینگونه از موجودات ، احتیاج به علت و معلول بودن است و اصلاً موجودات از
دو گونه بیرون نیستند و موجودی که نسبت به معلول بودن و نبودن ، لا اقتضا
باشد، تصور نمی شود.

بنابراین ، وجود ماده بدون علت ، امکان نخواهد داشت و ماده باید معلول
باشد هرچند علت آن را نشناسیم . در هر صورت ، قانون علیت و قاعده کلی
(هرموجودی آفریننده و علتی دارد))، فقط در این نوع موجودات جاری است ،
خواه آنها را نسبت به معلول بودن و علت داشتن و نداشتن ، لا اقتضا بدانیم یا
حیثیت ذاتی آنها را نیاز به علت بدانیم ، پرسش از اینکه چرا پدیدار شده ؟ چرا
موجود شده ؟ چرا وجود یافته و علت وجودش چیست ؟ و آفریننده اش کیست
؟ جا دارد و بجاست .

ب : یک قسم موجود است که حیثیت ذاتی و تحقق و هستی او کمال و بی
نیازی از علت و خود به خود و از خود بودن و آفریده نبودن است . در این
موجود، قانون علیت نمی تواند راه پیدا کند؛ زیرا فرض این که این قانون در آن
راه یابد و معلول باشد، مساوی با این است که او آن موجودی که گفتیم نباشد و
در ردیف دسته اول باشد.

لذا اینجا نمی توان گفت : چون قاعده این است که هر موجودی آفریده ای
دارد، پس این موجود را کی آفریده ؟ و علت آن چیست ؟ چون این سؤال
ناشی از عدم توجه به تعریف این موجود است ؛ برای اینکه دقت نمی شود، این
موجود را با موجودات دیگر اشتباه می نمایند، از این جهت قاعده ای را که در

آنها جاری است ، در اینجا هم می خواهند جاری نمایند، غافل از اینکه جریان این قاعده در این موجود محال و خلاف فرض و خلاف واقع است .

علت احتیاج و نیازمندی به علت ((وجود)) نیست ؛ چنانچه برخی از مادیون گمان کرده ومی گویند: ما بر حسب استقصایی که کرده ایم هرچه ((وجود)) دیده ایم آن را معلول و نیازمند به علت یافته ایم ، بنا بر این ، قانون علیت در هر موجودی جاری است ومی توانیم از علت وجود هر موجودی سؤال کنیم .
پاسخ این حرف این است که :

شما از اینجا در اشتباه افتاده اید که مبداء علیت را مبدئی تجربی شناخته اید؛ چون هر موجود مادی را محتاج به علت می بینید، تصور می کنید که احتیاج به علت ، ذاتی هر موجود است در حالی که اولاً این تجربه شما از حدود موجودات مادی که عدم احتیاج به علت ، ذاتی آنها نیست ، بیرون نیست و نتیجه آن را نمی توان در موجودات غیر مادی و موجودی که عدم احتیاج به علت ذاتی اوست ، جاری شمرد. ثانیاً این تجربه شما احتیاج موجود مادی را به علت اثبات می کند اما این که احتیاج به علت ، ذاتی هر موجودی و نفس و جود داشتن است یا علت دیگر دارد، مطلبی نیست که بتوان آن را با تجربه کشف کرد؛ زیرا این معنا خارج از حدود آزمایش است .

بنابراین ، قانونی که به طور کلی در هر موجودی اعم از مادی و مجرد که عدم احتیاج به علت ، ذاتی او نباشد جاری باشد، این است که علت احتیاج آن به علت ، باید یا حدوث باشد یا امکان ذاتی یا امکان وجودی و چون خداوند همان موجود و علة العلل و مبداء یگانه ای است که نه آفریده شده و نه معلول است و نه مخلوق و نه محتاج و منزّه از امکان ذاتی و امکان وجودی و حدوث

است ، نمی توان گفت چه کسی او را آفریده ؛ چون این سؤال فقط در مورد آفریده شده و حادث و ممکن به امکان ذاتی یا وجودی مطرح می شود.

در مثل مناقشه نیست : بعضی از اشیا ذاتا خاصیت شیرینی یا شوری ندارند، باید، آنها را نمک زد یا در آنها شکر ریخت تا شور یا شیرین شوند. نسبت به این اشیا می شود گفت : چون هر شیرین و شوری ، شیرین کننده و شور کننده ای دارد، پس علت شوری یا شیرینی این شیء چیست ؟ ولی نسبت به ((نمک و شکر)) که شیرینی و شوری ، ذاتی آنهاست ، این پرسش صحیح نیست .

پاورقی ها:

- 1- (فَاءِ قِمِّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخُلُقِ اللَّهِ ...) ، (روم / 30).
- 2- فاطر / 3.
- 3- فاطر / 9.
- 4- فاطر / 27 و 28 .
- 5- روم / 21.
- 6- روم / 22.
- 7- روم / 23.
- 8- روم / 24.
- 9- روم / 25.
- 10- روم / 26.
- 11- فرقان / 61 و 62.8 - واقعه / 57 - 59.
- 12- واقعه / 63 و 64.2 - طور / 35 .
- 13- انبیاء / 30.
- 14- ذاریات / 20 - 21.
- 15- جائیه / آیه 3 - 4.6 - یونس / آیه 101.
- 16- یونس / 31.

17- بقره / 10.

18- ((اگر آنچه درخت در زمین است قلم گردد و دریا مرکب و هفت دریا بر آن اضافه شود، نشانه های خدا پایان نمی پذیرد))، (لقمان / 27).

19- Faddan، مقیاس سطح و آن معادل 400 قصبه مربع است .

20- مجله حضارة الاسلام، سال 14، شماره 1.

21- یک حساب خیلی خیلی مختصر و کوتاه از کارخانه بدن انسان، تفسیر این آیه را - که معنایش بسیار عمیق و وسیع است - کمی در جلوی چشم بصیرت ما می گذارد، این آمار کوچک که در بعضی از مطبوعات، منتشر شده بود، این است :

بیاپید سفر کوتاهی در بدن خود بفرمایید برای یک روز عمر شما (آری فقط یک روز) یک آمار کوچکی تهیه کرده ایم (که آن هم جامع و کامل نیست) از این کارخانه عجیب و حیرت آوری که وجود شما و من را تشکیل می دهد و در قاموس بشر به ((تن حال حساب احتمال تصادف و در ردیف محالات بودن آن را در اینجا چه آدمی)) نامگذاری شده، چه اطلاعاتی دارید؟ همه کارها و فعالیت های بی سر و صدای او در طبیعت، حساب و کتاب، آمار و ارقام مشخص و روشنی دارد و علم، دامنه این حساب و کتاب را به قدری دقیق، مشخص و روشن کرده است که یک نگاه اجمالی به چند محاسبه دقیق مربوط به آن، اهمیت آن را واضح می سازد. به طور خلاصه، ما با حساب فعالیت چند عضو بدن شما دائرة المعارف بزرگی را به شما عرضه می داریم .

در مدت یک روزی که در تقویم عمر شما، گمنام و بی نشان می گذرد و هیچ اثری از آن چند روز بعد، در ذهن شما باقی نمی ماند، قلب شما 103089 مرتبه می تپد به دنبال این تپش بلاانقطاع که اگر - خدای ناکرده - انقطاعی حاصل شود، دیگر حسابگری برای تعداد ضربانهای آن باقی نمی ماند! خونهای جاریه در شریانها و رگها و عروق شما مسافتی به مقدار 160 میلیون مایل راه را بدون سروصدا و بوق و کرنا، طی می کند، هم در این زمان، ما و شما و همه افراد انسان 23040 مرتبه، نفس می کشیم، و با این کشش نفس، 438 فوت مکعب هوا به ریه های خود وارد و همه مواد مفید آن را جذب می کنیم. و همچنین در مدت یک روز به مقدار پنج پوند غذا و آب وارد معده خود می کنیم و در یک روز، نیم لیتر عرق از بدن ما خارج می شود.

این دیگر خیلی حساب دقیقی است که عرض کنیم: ناخنهای شما در یک ساعت به مقدار چهل هزارم اینچ، می روید. و موی سروصورتان به مقدار هفده هزارم اینچ در ساعت رشد و نمو می کند.

اگر بخواهید حساب تمام کارهایی را که بدن شما در یک روز از جهت خواب و بیداری انجام می دهد مطابق حساب ، جمع آوری و کلاسه کنید، باید یک سری کتاب ، تالیف و تنظیم فرمایید که شاید تعداد آنها به چهارصد جلد برسد و هر جلدی یک صد صفحه داشته باشد. تازه این حساب یک روز فعالیت بدن شما می شود.

اینجاست که باید آیات قرآن مجید را با توجه و بینش و ایمان خواند و در معانی آن تامل و دقت کرد که می فرماید: (...وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ)، (رعد / 8)، (وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ)، (ذاریات / 21).

22- نهج البلاغه صبحی صالح ، خطبه 185 .

23- زمر / 38.

24- رعد / 28.

25- منزّه است خدایی که بالاتر از وصفِ توصیف کنندگان است .

26- جمعه / 1.

27- مفاتیح الجنان ، مناجات شعبانیه .

پرسش دوّم

آیا دنیا ازلی و قدیم است یا بعدا به وجود آمده و حادث است ؟

پاسخ :

مقصود از ((دنیا)) فقط مادیات و عالم طبیعت و جهان محسوس است یا مقصود، غیر خداست که شامل مجردات و مادیات هردو می شود؟ اگر مقصود عالم ماده و طبیعت است ، می گوییم : جهان ، ازلی و قدیم نیست و حادث شده و پیدایش یافته است .

برای یک نفر مادی که همه چیز را می خواهد با حسّ درک کند، ازلی بودن ماده یک تصور و خیال بیش نبوده و اثبات آن امکان ندارد و ایمان به آن نیز عقیده ای بی دلیل به یک امر غیبی و پنهان از حس است و برای کسانی هم که به دلایل عقلی اتکا می کنند نیز این موضوع قابل اثبات نیست و برهان بر آن اقامه نمی شود.

پس آنان که تمام حوادث و معلولات و پدیده ها را بالا خره منتهی به ماده می سازند و آن را *علة العلل* می نامند و آنان که با اعتراف به وجود خدا به ازلیت ماده و قدّم زمانی آن راء می دهند، نمی توانند در نظر خود، جزم داشته و اظهار راء قطعی نمایند و به حسّ یا دلیل عقلی تکیه کنند.

به علاوه ، نظر این افراد با شواهد و دلایل حسّی و علمی نیز مخالف است ، مثلا به گفته ((فرانک آلن))⁽²⁸⁾ استاد فیزیک زیستی دانشگاه ((مانیتوبای)) کانادا: v ((قانون ترمودینامیک⁽²⁹⁾ (حرارت) ثابت کرده است که جهان پیوسته

رو به وضعی روان است که در آن تمام اجسام به درجه حرارت پست مشابهی می رسند و دیگر انرژی قابل مصرفی وجود نخواهد داشت ، در آن حالت دیگر زندگی غیر ممکن خواهد بود. اگر جهان آغازی نداشت و از ازل موجود بود، باید پیش از این ، چنین حالت مرگ و رکودی حادث شده باشد.

خورشید سوزان ، ستارگان و زمین آکنده از زندگی ، گواه صادقی است بر اینکه آغاز جهان در ((زمان)) اتفاق افتاده و لحظه خاصی از زمان ، آغاز پیدایش آن بوده و بنا بر این ، نمی تواند چیزی جز یک مخلوق باشد، پس به ناچار یک علت بزرگ نخستین یا یک خالق ابدی دانا و توانای بر همه چیز باید وجود داشته باشد که جهان را ساخته باشد)).⁽³⁰⁾

((جان کلوند کوثرن))⁽³¹⁾ ریاضیدان و شیمیدان می گوید:

در شیمی این مطلب ثابت شده که ماده ، روزی نابود می شود، منتها نابودی پاره ای از مواد، بی اندازه کند است و نابودی پاره ای دیگر بی اندازه تند. بنابراین ، وجود ماده ، ازلی نیست و از این قرار، ناچار آغازی داشته است .

شواهدی از شیمی و علوم دیگر نشان می دهد که این آغاز، کند و تدریجی نبوده بلکه بر خلاف پیدایش ماده ، ناگهانی صورت گرفته و حتی دلایل زمانی تقریبی پیدایش آن را نیز نشان می دهد، از این قرار در زمان معینی جهان مادی آفریده شده و از همان زمان پیرو قوانین بوده است نه دستخوش تصادف)).⁽³²⁾

((ادوارد لوترکیسل)) استاد علوم و رئیس اداره زیست شناسی و استاد

دانشگاه سان فرانسیسکو و سردبیر چندین نشریه فنی و... می گوید:

((طبق قانون ((انترپی))⁽³³⁾ همواره حرارت از اجسام گرم به طرف اجسام

سرد جاری می شود و این جریان نمی تواند خود به خود به طور معکوس انجام

بگیرد؛ در حقیقت انتروپی نسبت نیروی غیر قابل استفاده به نیروی قابل استفاده است . و از طرفی ما می دانیم که انتروپی رو به تزاید است .

اگر جهان ازلی بود از مدتها پیش حرارت تمام اجسام با هم مساوی می شد و نیروی قابل استفاده ای باقی نمی ماند، در نتیجه هیچ فعل و انفعال شیمیایی انجام نمی گرفت و حیات در روی زمین غیر ممکن می شد، ولی ما می بینیم که فعل و انفعالات شیمیایی ادامه داشته و حیات در روی زمین ممکن است .

پس بدون قصد و توجه ، علوم ثابت می کنند که جهان ، ابتدایی داشته و بدین ترتیب ، ضرورت وجود خدا را ثابت می نمایند؛ چون هیچ شیء حادثی نمی تواند خود به خود حادث شود بلکه برای حدوثش ، محرک نخستین یعنی خالق و به عبارت دیگر، خدایی لازم است))⁽³⁴⁾.

این در صورتی بود که مقصود از ((دنیا)) در سؤال ، عالم ماده و طبیعت باشد.

اما اگر مقصود از ((دنیا))، عالم مجردات و مادیات باشد (اگر چه بعید است ؛ زیرا این جهت در عصر ما کمتر مورد بحث است و بیشتر به همان جهت اول و مادیات توجه دارند) بازهم اثبات قدم و ازلیت دنیا به اشکال بر می خورد.⁽³⁵⁾

در اینجا از میان آنچه بعضی از حکما و فلاسفه گفته اند، حق همان است که ((غزالی)) می گوید. او گفته است : ((اگر کسی به عنوان یک خواب ، گفته های آنان را نقل کند، دلیل بر اختلال مزاج و کسالت و بیماری او شمرده می شود و سخنان آنان در این باره خیالها و توهماتیش نیست ، چه در مسأله حصول کثرت در عالم و چه در مسأله ربط حادث به قدیم)).⁽³⁶⁾

در این بحث ، آنچه به آنان می گوئیم این است که : اجماع ملتها بر حدوث عالم است و آیات و اخبار هم بر آن دلالت و صراحت دارد و در مثل این

مساءله ، دلیل نقلی نیز کافی و حجت است . مضافاً بر آنکه اگر چگونگی حصول کثرت در عالم و ربط حادث به قدیم بر ما معلوم نباشد، هیچ اشکالی پیش نمی آید؛ چون نه مکلف به دانستن آن هستیم و نه دانستن آن در کار معاش و معاد اثری دارد و نه می توان با این خیالها آن را به طور جزم فهمید و اگر در سلسله مجهولات بشر بماند بهتر از این است که کسی سخنانی را که برخی از اهل فلسفه در ربط حادث به قدیم یا کیفیت حصول کثرت گفته اند بگوید و از پیش خود چیزهایی بسازد: (...إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ) ⁽³⁷⁾ ، (...مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ ...) ⁽³⁸⁾ .

و لذا در عصر ما که بیشتر به جنبه های عینی و حقیقی و واقعی ، توجه می شود، این گونه مسایل فلسفی از اهمیت و اعتبار افتاده و مورد توجه نیستند و منطبق زنده انبیا و قرآن ، بیشتر مورد توجه واقع شده است .

به هر حال ، در اینجا به همان دلالت آیات و اخبار به طور اجمال ، حدوث تمام ما سوی الله ثابت است و مباحث حدوث و قدم ذاتی و زمانی و دهری را باید برای خود فلاسفه گذارد تا هرچند هزار سال دیگر هم که می خواهند با آن ور بروند و خود را با قیل و قال ، گرم سازند.

قرآن می فرماید: (اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ) ⁽³⁹⁾ .

خدا آفریننده هرچیز است و بر هر چیز نگهبان و وکیل است که هرچیزی را پس از عدم ، او آفریده است ، مجرد باشد یا مادی ، حال هرچه را فرض کنیم و هر اسمی که بگوییم عقل یا قواهر اعلون یا قواهر طولیه یا عرضیه ، اگر چیز باشد و موجود، مخلوق خداست و اگر چیز نباشد، معدوم است . و سخن گفتن از آن صحیح و منطقی نیست .

آخرین مطلب در اینجا این است که بحث با مادیون از نظر اول است (یعنی مراد از دنیا در سؤال ، عالم ماده باشد) و اینکه ماده ازلی و علة العلل است یانیست . و در این بحث نیز علاوه بر آنچه گفته شد، نکته دیگر این است که ازلیت ماده نمی تواند آن را علة العلل معرفی کند و این همه آثار علم و قدرت و حیات و شعور و این نظامات محیر العقول و قوانین و نوامیس شگرف را به ماده نسبت دهد!

پرسش سوم

((موريس مترلینگ)) در کتاب ((جهان و ابدیت)) می گوید: ((خدایان جهان فقط در اسم اختلاف دارند چه بگوئیم که جهان همیشه بوده و چه بگوئیم خداوند ازلی بوده ، ابهام در هر دو موضوع مثل هم است !)).

پاسخ :

این سخن ، سخنی مجمل و حاکی از عدم توجه به حقیقت بحث است ، با اینکه ماده ازلی نیست و حادث است ، فرض ازلی بودن ماده ملازم با فرض خدا بودن و علة العلل بودن آن نیست ؛ یعنی غیر از ذات ازلی باری تعالی هرچیز را فرضاً ازلی بگوئیم ، آن چیز، خدا یعنی ذاتی که جامع جمیع صفات کمال و آفریننده و دانا و توانا و دارای صفات ثبوتیه و سلبيه است ، نخواهد بود. ماده ، ماده است و ازلی هم که باشد، خدا نخواهد بود، ولی خداوند یعنی ((الله)) که ذات مستجمع جمیع صفات کمالیه است ، که از جمله آنها اراده ، قدرت ، وحدت و تفرد و یکتایی و یگانگی و بساطت و عدم ترکیب است ، محال است متعدد باشد؛ چون فرض تعدد، مستلزم فرض عدم استجماع جمیع صفات کمالیه است . بنا بر این ، یا خدا هست و او غیر از ذات مقدس یگانه ، دارنده جمیع صفات کمال نیست و یا اگر به فرض محال فرض شود که ذاتی که در بردارنده تمامی صفات کمال باشد، وجود ندارد، ماده اگر در این فرض ، ازلی هم باشد خدا نیست ، پس این همه آثار کمال در عالم ، از کجا وجود یافته ؟

بنا بر این ، خدا، یا هست که غیر از خدای یگانه نیست و یا فرض عدم وجود او می شود که در این صورت ، جهان و ماده هم نخواهد بود. و به عبارت دیگر: فرض اینکه ماده یا به تعبیری که در سؤال شده ، جهان ازلی باشد آن را صالح برای علة العلل بودن نمی نماید؛ چون علة العلل و پدیدآورنده این نظام باید خود، دارای علم ، اراده و قدرت باشد.

پس این جمله که خدایان جهان فقط در اسم اختلاف دارند، معنا ندارد؛ چون خدا (البته نه فقط معبود) یعنی ذات قادر حکیم مختار عالم خالق جامع صفات کمال غیر از واحد فرض نمی شود و جهان یا ماده ، این اوصاف را ندارد.

به علاوه چگونه اشیایی مثل جهان و ماده و ذات خدا را متعدد می داند ولی می گوید: ((فقط در اسم با هم اختلاف دارند)). اگر تعدد عینی و خارجی نباشد ممکن است اسمایی متعدد مسمای واحد داشته باشند، ولی اگر تعدد عینی و خارجی باشد، بلکه اگر ذهنی هم باشد، اختلاف فقط در اسم نیست بلکه در مسماست .

و اگر غرض این است که همه به یک حقیقت اشاره دارند در نهایت در تشخیص مصداق ، اختلاف و اشتباه روی می دهد، در این صورت می گوئیم مصداق حقیقی و مسمای واقعی آن ، همان ذات باری تعالی است .

و اگر مقصود این است که ناچار باید به ذاتی ازلی قایل شویم ، تفاوت نمی کند که ماده و جهان را ازلی بدانیم یا خداوند را، ابهام هر دو در این موضوع یکسان است .

این سخن هم اگرچه از این جهت که باید به ازلی بودن چیزی قایل شویم صحیح است ، اما عدم تفاوت مذکور صحیح نیست ؛ زیرا فرق است بین اینکه ماده را ازلی بدانیم یا خدا را، اگر ماده را ازلی شمردیم نمی توانیم این همه نشانه

های قصد و شعور و آگاهی و نظم دقیق را که در این عالم است به آن نسبت دهیم .

و اگر خدا را علة العلل و ازلی بدانیم ، تمام این عالم و این نظم و انضباط و آثار شعور و قصد، قابل توجیه می شود و همه را به او نسبت می دهیم و هرگونه ابهام رفع می شود.

پس بر فرض اینکه ماده و جهان را ازلی بدانیم ، این اشکال باقی می ماند که پس این نظم و آثار شعور و قصد از کجاست ؟ ولی اگر به خدای ازلی و یگانه ایمان بیاوریم ، این اشکالات رفع می شود.

پرسش چهارم

باز ((موريس مترلینگ)) می گوید: ((چه گفته شود خداوند جهان را خلق کرده و چه اینکه قبول کنیم جهان همزمان با خدا بوده ، چه فرقی دارد؟)).

پاسخ :

اگر غرض از جهان ، مجموع موجودات مادی یعنی ما سوای خدا مثل انسان ، کوه ، درخت ، سنگ ، آب ، عناصر، دریا، صحرا، زمین ، آسمان ، کهکشانها، منظومه ها، اتمها و آنچه آمده و رفته و نابود شده اند و آنچه پس از این ، پیدایش خواهند یافت ، باشد، فرض اینکه همه همزمان با خدا باشند بالوجدان معقول نیست ؛ چنانچه فرض همزمان بودن اینها همه با هم نیز معقول نمی باشد با اینکه همه حادثند و مسبوق به عدم .

پس وقتی همه همزمان نباشند چگونه ممکن است با خدا همزمان باشند؟ به علاوه خود زمان در اثر آفرینش جهان وجود پیدا کرده و یا فرض شده و خدا منزّه از زمان است و همزمانی با او تصوّر نمی شود و لازمه همزمان بودن جهان با خدا این است که همه این اشیا ازلی بوده و حدوث زمانی نداشته باشند و همگی در همه زمانها با هم باشند که تمام این معانی ، غیر معقول بوده و همزمان بودن جهان با خدا، فرضی و حاکی از عدم تعقل می باشد، ولی اینکه می گوییم : ((خدا جهان را خلق کرده))، یک معنای معقول و خرد پسند است ؛ زیرا غرض این است که این موجودات و مخلوقات مختلف را که در محدوده زمان هستند و به تدریج در ازمنه مختلف پیدا می شوند، او آفریده است .

و اگر غرضش این است که ماده همزمان با خدا بوده ؛ یعنی مسبوق به عدم نیست و فقط ماده ازلی است که امر، دایر باشد بین اینکه خدا را قبول کنیم یا ازلیت و علة العلل بودن ماده را. این معنا اگر چه با ظاهر عبارت سؤال سازگار نیست ، اما پاسخش از آنچه گفته شد معلوم می شود که اگر خدا را آفریننده بدانیم ، اشکال رفع می شود و اگر ماده را ازلی فرض کنیم ، دردی را درمان نمی نماید. و اگر غرضش از : ((چه بگوییم جهان را خدا خلق کرده یا همزمان با خدا بوده ، فرق نمی کند، در هر دو صورت خدا را پذیرفته ایم)) ، پاسخش این است که : در اصل اقرار به وجود مبداء غیر مادی درست است ، اما همزمان بودن ماده با خدا دلیلی ندارد و ضرورتی هم در پذیرش آن نیست و با آیات و اخبار نیز مخالف است . و اگر بگویند: نظر ((موریس مترلینگ)) رد بعضی از حکما بوده است که مجردات و عقول را قدیم زمانی می دانند، این مطلب هم اگر چه بعید است ولی ما نیز گفتیم که سخنان حکما در این مورد پذیرفته و صحیح نیست و صدور معلول از علت و ربط حادث به قدیم به نحوی که برخی از آنها بیان نموده اند، خنده آور است !!

و اصولاً غور در این مسایل چنانکه گفتیم پس از اقرار به وجود خدا لازم نیست .

ما وجود خدا و صفات جلال و جمال او را با این همه ادله و نشانیهایی که در عالم طبیعت می بینیم ؛ می شناسیم و او را از هر عیب و نقص و جهل و عجز، میراً و عالم را مخلوق او می دانیم و در این جهت از آن که عقل و فطرت بشر می تواند درک کند و موظف به معرفت آن است ، بیشتر اندیشه نمی نماییم ، و باید با تفکر در اسرار خلقت و نظامات قوانین و سازمانهای عظیم آفرینش و با عبادت و پرستش خدا، خلوص نیت و توجه ، تهذیب نفس ، اصلاح باطن ،

مطالعه کتاب خلقت ، آیات آفاق و انفس و میلیاردها و میلیاردها و باز هم
هزاران میلیارد و بیشتر و بیشتر نشانیهای او در وجود خودمان و مخلوقات
دیگر، بر معرفت خود بیفزاییم و می دانیم که در این جهان ، مطالب و حقایق بی
شمار و بی نهایت ، از ما نهفته و مخفی است .

پرسش پنجم

کدام نیستی ، قبل از نیستی اول وجود داشته ؟ و کدام هیچ ، قبل از هیچ کلی بوده است ؟ چگونه ممکن است وقتی که هیچ چیز نبوده ، هیچ چیز واقع شده باشد؛ زیرا آنچه را شما هیچ می دانید، بالا خره یک وقت چیزی بوده است ؟

پاسخ :

این پرسش به نظر، نامعقول می رسد؛ زیرا در بین نیستی و عدمها فرض تقدم و تاءخر و نیستی اول صحیح نیست و از این نامعقول تر این پرسش است که کدام نیستی قبل از نیستی اول بوده ، زیرا به فرض اینکه در نیستی هم تقدیم و تاءخیر فرض شود، فرض نیستی قبل از نیستی اول دیگر غلط و بی معناست مگر آن اول ، اول نباشد حتی در وجود و هستی نیز پرسشی بدینگونه که کدام وجود پیش از وجود اول بوده ، صحیح نیست مثل اینکه بگوییم : ((پیش از عدد یک ، کدام عدد بوده است ؟)).

همچنین این سؤال که : ((کدام هیچ قبل از هیچ کلی بوده است))، معنا ندارد؛ زیرا هیچ قبل از هیچ کلی تصور نمی شود.

این سؤال هم که : ((چگونه ممکن است وقتی هیچ چیز نبوده ، هیچ چیز واقع شده باشد))، مجمل است ؛ چون هیچ چیز به وصف هیچ چیزی واقع نمی شود و علتی هم که ذکر شده به جمله : ((چگونه ممکن است وقتی هیچ چیز نبوده ، هیچ چیز واقع شده باشد))، ارتباط پیدا نمی کند؛ زیرا آنچه را شما هیچ می دانید بالا خره یک وقت چیزی بوده است . به علاوه آنچه را هیچ می دانیم

لازم نیست یک وقت چیزی باشد، بلکه ممکن است همیشه هیچ باشد؛ مثلاً اجتماع تقیضین، مثل بود و نبود یک چیز، در هیچ وقت، هیچ چیز نبوده است. این پرسشها معقول و منطقی به نظر نمی رسد. و اگر فرضاً طرح کننده آن، نظر صحیحی داشته و عبارتش رسا نباشد یا درست ترجمه نشده باشد، باید مقصدش را دریافت و سپس پاسخ داد.

به هر حال، اینگونه پرسشها با فرض اینکه معقول طرح شود، اگر هم مجهول بماند، در جایی خللی ایجاد نکرده و به مسایل دینی و عقاید اسلامی، خدشه ای وارد نمی سازد، هرکدام را که توانستیم از عقل مستقیم و قرآن مجید و اخبار معتبر، پاسخ بگیریم، آن پاسخ را می پذیریم و روی چشم می گذاریم، هرکدام هم که بلا جواب ماند، ضمیمه مجهولات بی شمار خواهد شد.

پرسش ششم

آیا غیر از قانون ترمودینامیک (حرارت) دلیل دیگر بر حدوث ماده هست؟

پاسخ:

دلایل دیگری نیز اقامه می شود که در عین حال که دلیل بر حدوث ماده است، برهان بر وجود خداوند متعال نیز می باشد و از جمله، برهان ذیل است کسانی که قائل به قدم ماده هستند و ماده را ازلی می دانند، به سه چیز قائلند:

1- ماده و حرکت یا ماده و نیرو (هر تعبیری بنمایند) قدیم و ازلی است و ماده و حرکت متلازم و غیر قابل انفکاک از یکدیگرند.

2- هر نوع زنده ای حادث است؛ چون علم زمین شناسی ثابت کرده است که همه انواع گیاهان و جانوران زمین، حادث می باشند و آخرین طبقه ای که به آن رسیده اند خالی از اجسام زنده است و نوزادترین تمام این انواع، ((انسان)) است.

و بالاخره می گویند: به واسطه ماده و نیرو عناصر اصلی پیدا شده و در اثر نماز آنها به نسبت‌های مخصوص، اجسام زنده وجود یافته اند و اول چیزی که از اجسام زنده پیدا شده، ماده ای زلال است که دارای قوه تغذی و انقسام است که آن را بیولوژیستها ((پروتوپلازما)) نامیده اند که از پیدایش آن، ساده ترین گیاه و حیوان زنده به وجود آمد...

3- تمام تنوعات و گوناگونیها به واسطه حرکت اجزای ماده، حادث شده و این حرکت از ازل بوده و ماده و حرکت، اختیاری در آن نداشته و قصد و اراده

ای در ایجاد چیزی ندارند؛ یعنی: تمام این تنوعات و حدوث انواع از ماده و حرکت یا نیرو، به طور صدور معلول از علت است.

بنا بر این، می‌گوییم: عقل حاکم است که هیچ معلولی از علت خود منفک نمی‌شود و انفصال معلول از علت مساوی است با انکار معلولیت و عدم علیت، مثل اینکه با وجود تمام شرایط و عدم تمام موانع، آتش نسوزاند.

علت اگر حادث باشد به مجرد حدوث آن، معلول هم حادث می‌شود و اگر علت، قدیم باشد معلول نیز قدیم خواهد بود والاّ و جود علت بدون معلول لازم می‌آید که این عقلا محال است.

پس اگر قائل به قدم و ازلیت ماده و حرکت که علت این تنوعات و تبدلات است باشید، باید به قدم این تنوعات نیز قائل باشید در حالی که نمی‌توانید قائل باشید و قائل نیز نیستید. شما باید یا بر خلاف اکتشافات خودتان قائل به قدم این تنوعات بشوید و این طبقات و درجاتی را که کشف کرده‌اید و حتی به طور تخمین مدت فاصله بین آنها را نیز معین کرده‌اید، منکر شوید.

و یا اینکه بگویید: ماده و حرکت، اراده و اختیار دارند و از روی قصد و شعور، این گوناگونیا و گردهم آمدنها و آمیخته شدن آنها صادر شده و هر وقت بخواهند، چیزی را احداث می‌کنند و هر وقت نخواهند، احداث نمی‌کنند. و یا اینکه قائل به حدوث ماده و حرکت شوید.

و چون نمی‌توانید فرض اول و دوم را بپذیرید، ناچار باید فرض سوم (حدوث ماده و حرکت) را قبول کنید؛ زیرا فرض چهارمی در اینجا نداریم. و لذا باید به وجود خدا اعتراف کنید؛ چون حدوث ماده خود به خود محال و محتاج به خالق و آفریننده‌ای است که او حادث نباشد والاّ ((دور)) یا ((تسلسل لازم شود که هر دو عقلا محال می‌باشند.

برهانی دیگر بر حدوث ماده و وجود خدا

معقول نیست که ماده بدون صورت وجود داشته باشد و لذا مادی می گوید:
هیچگاه بدون صورتی نبوده است؛ زیرا ماده و حرکت آن، از ازل متلازم بوده
اند و از هم انفکاک نداشته اند.

از طرفی هم عقل حکم می کند به اینکه هر صورتی که ماده پیدا می کند
هراندازه هم بسیط باشد، حادث و تغییر پذیر است و عوض می شود و از بین
می رود به دلیل اینکه صورتهای بسیط، تغییر یافته و از بین می رود. و به جای
آن صورتهای انواع زنده که در زمین شناسی حدوث آنها ثابت است پیدا شده
اند و پرواضح است که هر چیزی که عدم بر آن وارد شود، ازلیت ندارد.

پس مادامی که صورت لازمه ماده، حادث باشد و ازلی نباشد به دلیل اینکه
هر صورتی از صور ماده قبول عدم می نماید پس ماده چگونه خواهد بود و
پیش از حدوث صورت، چگونه بوده است؟

اگر بگویید بدون صورت بوده این محال است و اگر بگویید ماده با صورت
حادث شده پس حادث می شود و قدیم نیست.

و به عبارت دیگر: ماده بر حسب آنچه مادی می گوید و به حکم عقل سلیم،
ملزوم صورت است و صورت، لازم ماده است و از هم انفکاک ناپذیرند.

پس اگر ماده قدیم باشد صورت هم باید قدیم باشد به جهت عدم جواز
انفکاک لازم از ملزوم لیکن صورت، قدیم نیست و حادث است به دلیل آنکه
قبول عدم می کند، پس ماده نیز قدیم نیست.

وقتی ثابت شد که ماده حادث است و قدیم نیست، پس ناچار باید آفریننده
ای داشته باشد که آن را به وجود آورده باشد و آن کس، همان خدای یگانه
عالم و مرید است.

بیان دیگر

این جهان و آنچه در آن است از تمام جهات مرکب است و هر مرکبی حادث است . و عالم و آنچه در آن است به طور مستمر و غیر منقطع در حال تغییر از صورتی به صورت دیگر می باشد و هر چیزی که متغیر باشد، دیگر ازلی نیست ؛ چون اگر ازلی باشد، تغییر و تبدل در آن جایز نیست در حالی که ما می دانیم صورتهایی که بر ماده عارض می شوند، همه حادثند پس ماده پیش از صورت ، چه چیز است ؟

اگر بگویید: صور را به نحو تسلسل تا بی نهایت فرض می کنیم آن هم غیر صحیح است ؛ چون تسلسل عقلا محال است .

پس چاره ای نیست جز اینکه بگوییم ماده و صورت هردو حادثند یا بگوییم ماده بدون صورت وجود داشته در حالی که ماده بدون صورت ؛ یعنی بدون شکل ، حجم ، وزن ، رنگ ، بو، طعم و اینگونه اوصاف نمی تواند وجود داشته باشد و اگر فاقد همه این اوصاف باشد، فاقد وجود خواهد بود.

بنا بر این ، عالم بعد از عدم به وجود آمده و عقل به حکم قانون علیّت ، بطور بدیهی حکم می کند به اینکه هر حادثی سبب حدوثی دارد و این سبب نیز نمی تواند محتاج و حادث باشد؛ زیرا باز، همان اشکال تسلسل باز می گردد، لذا چاره ای نیست جز اقرار به وجود خداوند صانع ، عالم ، قادر و حکیم .

سخن الهی با مادی :

شما مادیون چون به پذیرش خدا که ما و هر چیزی را آفریده هدایت نشده اید، به قدم ماده و ازلی بودن آن نظر می دهید، ولی وقتی تنوع و تبدل آن را ملاحظه می کنید، در توجیه این تنوعات و استناد آن به سببی و شناخت آن

سبب در می مانید؛ چون عقل شما قانع نمی شود که این تنوعات حادث شده را به ماده نسبت دهید و ماده را سبب آن بدانید لذا می گوئید: ماده فرد ازلی از ازل در حرکت بوده و به سبب این حرکت این تنوعات و تبدل صورتها، پیدا می شود؛ با اینکه شما تا امروز حقیقت ماده را هم نشناخته اید و اینکه می گوئید در اثر حرکت، ماده مجتمع می شود و این صورتها و اشکال و موجودات زنده پیدا می شوند، یک تخمین و حدس و احتمال و نظر دادن به حسب گمان بیشتر نیست و شما در این رای از آن اصل کلی که به آن پایبند هستید و می گوئید: جز به چیزی که توسط احساس و مشاهده درک شود تسلیم نمی شوید، عدول کرده و بدون احساس و مشاهده به گمان استدلال یا صورت آن، تسلیم شده اید؛ چون سبب بودن ماده و حرکت برای حیات و این تنوعات مختلف مسأله ای محسوس و مشاهد نیست .

بنابراین، از شما می پرسیم که آیا منطقی و معقول است که تصدیق کنیم آنچه در عالم از حیات و نظام و پدیده ها و خواص و احکام و نظم و ترتیب بسیار دقیق و محیرالعقول است از اثر اجتماع ماده کور و بی قصد و شعور است یا اینکه بگوییم: این آثار و این همه ادله قصد و شعور و این نظام، دلیل بر وجود خداوند عالم قادر حکیم است که: (...ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ) (40) ؟

آیا این نظم و ترتیبی که در ستارگان و شب و روز و فصلهای چهارگانه برقرار است و این جوئی که از گازهای نگهبان زندگی بر سطح زمین تشکیل شده و آن اندازه ضخامت (در حدود هشتصد کیلومتر) غلظت دارد که می تواند همچون زرهی زمین را از شرّ مجموعه مرگبار بیست میلیون سنگهای آسمانی در روز که با سرعتی در حدود پنجاه کیلومتر در ثانیه به آن برخورد می کنند، در امان نگه دارد. و اینکه می بینیم اگر زمین ما به بزرگی خورشید بود چگونه

((وزن مخصوص)) خود را حفظ می کرد، نیروی جاذبه 150 برابر می شد، ارتفاع جو، به حدود ده کیلومتر تنزل می کرد، بخار شدن آب غیر ممکن می شد، فشار هوا تقریباً به 150 کیلوگرم بر سانتیمتر مربع می رسید یک جانور یک کیلو گرمی 150 کیلو گرم وزن پیدا می کرد، اندام آدمی به کوچکی اندام سنجاب می شد و زندگی معقول برای چنان موجوداتی دیگر امکان پذیر نبود.

اگر فاصله زمین تا خورشید دو برابر مقدار کنونی آن بود، حرارتی که از خورشید به آن می رسید به ربع حرارت کنونی تنزل می کرد، سرعت حرکت بر مدار آن نصف می شد، طول مدت زمستان دوبرابر می گردید و در نتیجه همه موجودات زنده یخ می بستند و اگر و اگر⁽⁴¹⁾.

آیا همه این نظم و تقدیر، آزماده کور و نفهم است یا اثر قدرت و علم و اراده خداوند مرید است ؟

آیا خون بدن ما که شامل تقریباً 30000 میلیارد گلبول قرمز و پنجاه میلیارد گلبول سفید است و این گلبولها مانند سایر سلولهای بدن در میان تار و پودی ثابت نشده اند بلکه در مایعی به نام ((پلاسما)) شناورند و به این ترتیب ، خون بافت سیالی است که تمام قسمتهای بدن را فرا می گیرد و به هرسلول ، غذایی را که به آن نیازمند است می رساند، در عین حال محصولات زاید زندگی بافتی را جمع آوری می کند، به علاوه مواد شیمیایی لازم و سلولهایی که بتوانند نواحی آسیب دیده بدن را از نو ترمیم کنند نیز با خود دارد و با این عمل شگفت انگیزش به مانند سیلابی است که به کمک گل و لای و تنه های درختی که با خود کنده و آورده است ، خانه های خراب شده مسیرش را از نو ترمیم می کند و...⁽⁴²⁾

و آیا همکاری سلولهای بدن که حدود ده میلیون میلیارد است (1016) و وجود این همه شگفتیهای عالم سلولها، مستند به ماده پست و بی شعور است یا به اراده و قصد و قدرت خدای عالم و آگاه و توانا؟

((برهان نظم)) و عنایتی که انسان الهی می گوید همین است که شما در این همه نشانه های نظم ، علم ، قصد و شعوری که در این عالم به کار رفته نظر کنید و در همین وجود خودتان و در آفرینش و نظام آن و در توافق و تناسب اعضای خودتان با یکدیگر و با دنیای خارج و با هوا و آب و خوردنیها و آفتاب و ماه و خاک و درخت و... و تناسب آنها با خودتان ببینید.

در همین ((حواس پنجگانه)) که آن را بسیار بی اهمیت می شماریم ، توجه کنید؛ مثلا در ((حسّ بینایی)) ببینید در این چشم شما چه اسرار و چه دقایق و ریزه کاریهایی به کار رفته که در یک کتاب بزرگ و یک مدرسه باید مقداری از آن را فرا گرفت ، حکمتهای آفریدگار را در این دستگاه چشم بخوانید و بنگرید. و یا به وسیله ((پوست بدن)) آدمی با تمام اشیای محیطش مربوط می گردد؛ چون در حقیقت ، تعداد زیادی از اندامهای حسی ما چون گیرنده هایی در آن جای گرفته اند که بر حسب ساختمان طبیعی و خاص خود، تغییرات و تحریکات دنیای خارجی را درک می کند.

((دانه های حس لامسه)) که در تمام سطح پوست پراکنده اند، نسبت به فشار و درد و گرما و سرما حسّاسند. آنها که در روی مخاط زبان قرار دارند، طعم و مزه غذاها و حرارت آن را درک می کنند. ((ارتعاشات صوتی)) به واسطه پرده صُماخ و استخوانهای گوش متوسط، روی دستگاه پیچیده گوش داخلی تاءثیر می گذارد.

((شبکه ای از اعصاب شامه)) که در مخاط بینی پراکنده است ، نسبت به ((بو)) حساسیت دارد. و بالا خره ((مغز)) قسمتی از خود را به صورت عصب بینایی و شبکیه تا نزدیکی پوست می فرستد که از تموجات نورانی بین قرمز تا بنفش متاثر می گردد، پوست در اینجا تغییر عجیب و شگفت انگیزی می کند، شفاف می شود و به صورت قرنیه و عدسی در می آید...⁽⁴³⁾

آیا این همه لطف و تدبیر و حکمت و هزاران هزار لطف و تدبیر و حکمت دیگر را می توان به ماده کور و بی شعور نسبت داد با اینکه ثابت کردیم ماده خودش هم مخلوق و پدیده است؟!

پرسش هفتم

آیا مناسب است برای تائید بحث ، آرای بعضی از فلاسفه نیز اضافه شود؟

پاسخ :

البته مناسب است اینک نظر چند تن از آنان را در ذیل مطالعه فرمایید:
(لایبنتز)⁽⁴⁴⁾ می گوید: ((هر حقیقتی را که عقل به طور اثبات یا نفی تقریر می کند، باید در اثبات یا نفی آن ، بر دو اصل عقلی ضروری اعتماد کند:

1- اصل تناقض

2- اصل علت کافیه (علت تامّه)).

و این گونه توضیح می دهد: ((هرچه را که ما تصوّر کنیم ، یا ممکن است یا ممتنع و یا واجب .

هرچیزی که تصوّر وقوع آن موجب تناقض عقلی باشد، مستحیل و ((ممتنع است .

هرچیزی که تصور وقوع آن موجب تناقض عقلی نباشد، ((ممکن)) است .
و هرچیزی که تصوّر عدم آن ، موجب تناقض عقلی باشد ((واجب الوجود)) است .

همچنین هرچه را که می بینیم بر اساس قانون علیّت باید علتی داشته باشد که سبب وقوع آن باشد و باید این علت ، کافی و تام باشد؛ زیرا عدم وجود علّت کافی برای وقوع آن ، موجب تناقض عقلی است .

سپس بر اساس این دو اصل می گوید: ((معرفت ممکن و تعلیل وقوع آن به این نحو حاصل می شود که برای حکم به امکان حصول شیء کافی است این جهت را بررسی کنیم (بر اساس اصل تناقض) که آیا تصوّر حصول و وقوع آن شیء، مستلزم تناقض عقلی است یا نه؟ پس اگر تصوّر وقوع آن مستلزم تناقض عقلی نبود، حکم به امکان آن می کنیم هرچند عقل حصول آن را بعید شمرده و از تصوّر کیفیت حصول آن عاجز باشد.

و پس از اینکه می بینیم چنین شیئی که تصور وقوعش مستلزم تناقض عقلی نیست (و تصوّر عدم وقوعش نیز مستلزم تناقض نیست) واقع شده و در خارج وجود دارد، بر اساس اصل علت تامّه، حکم می کنیم که لابد علت تامه دارد و آن همان وجود واجب الوجود است)).

((لایبنتیز)) آرای خود را در وجود و ایجاد از عدم بر این اساس قرار داده و به خدا ایمان آورده و به خلق عالم از عدم نیز ایمان آورده و به اینکه خالق عالم خدای متّصف به جمیع صفات کمال است نیز ایمان آورده است .

او توضیح می دهد که: ((ایجاد مخلوقات از عدم، ممکن است؛ زیرا تصور آن موجب تناقض عقلی نیست هرچند عقل از تصور چگونگی آن عاجز باشد، اما این عالم که واقعی و قابل مشاهده است، موجودات و خودش را ایجاد نکرده؛ زیرا این قول مستلزم تناقض عقلی است؛ پس در می یابیم که علت کافی برای وجود آن هست به جهت اینکه بدون علّت کافی موجود نمی گردد، لذا این موجودات و نظام محکم و استوار آنها، علت کافی دارند که باید منتهای قدرت، حکمت، علم و تمام صفات کمال باشد و آن خداوند متعال است که واجب الوجود است و انکار او مستلزم تناقض عقلی است)).

((دکارت)) می گوید: ((من فکر می کنم ، پس من موجودم ، پس مرا چه کسی ایجاد کرده ؟ و کی آفریده ؟ من خودم را نیافریده ام پس ناچار آفریننده ای دارم ، آن آفریننده باید واجب الوجود باشد و محتاج به کسی که او را بیافریند یا وجودش را نگهدارد، نباشد، باید به تمام صفات کمال متصف باشد، چنان خالق خداست که آفریننده هر چیزی است)).

((اکویناس))⁽⁴⁵⁾ در دلیل حدوث می گوید: ((اقامه برهان بر وجود خدا به علل طبیعی ممکن است ؛ زیرا تمام حرکات از حرکات سابق ناشی می شود و حرکات سابق از حرکات سابق تر.

بنابراین ، حرکت یا باید منتهی به محرک اول بشود و یا به فرض تسلسل ، نهایت نداشته باشد و این فرض (فرض تسلسل) عقلا محال است)).

او می گوید: ((موجوداتی که در این عالمند، همه ممکن الوجودند که می شود باشند، ولی حتما نباید باشند. این ممکن باید بر موجودی که وجودش ضروری است که حتما باید باشد و واجب الوجود است اعتماد داشته باشد)).

و در ((برهان نظم)) که سومین برهانی است که اقامه می کندمی گوید: ((در این عالم ، شواهد غیر قابل شمارشی ، دلالت بر وجود نظم می کند که حتی جمادات به طریق منظمی حرکت دارند. پس چگونه وجود این نظام محکم بدون قوه عاقله ای که خالق اشیا است ممکن است ؟

ما می توانیم به طریق فهم طبیعی بفهمیم که خدا هست و یگانه است ؛ چون وجود او و یگانگی او در عجایب عالم و نظم نیکوی کاینات ، درخشان است)).

((پاسکال)) می گوید: ((خدانشناسی ما از ادراکات نخستین ماست که نیازی به براهین عقلی ندارد؛ زیرا من ممکن بود نباشم ؛ چون امکان داشت مادرم پیش از ولادت من بمیرد، پس من نه واجب الوجودم و نه وجودم ازلی است و نه بی

نهایت ، پس باید موجودی که واجب الوجود و دائم و ازلی است باشد که وجود من مُستند و مربوط به او و از او باشد و آن همان خداست که موجود بودن او را به درک نخستین درک می کنیم بدون آنکه نیازی به دلایل عقلی باشد و لیکن بر کسانی که این معرفت و ایمان قلبی هنوز روزیشان نشده است لازم است که برای رسیدن به آن ، توسط عقول خود کوشش کنند)).

((ابن رشد)) در کتاب ((الكشف عن مناهج الادلة في عقائد الملة)) در اثبات

وجود خدا به دو برهان اعتماد کرده است :

الف - برهان عنایت

عنایتی را که در جهان آفرینش نسبت به انسان و موجودات دیگر تحقق یافته است ((دلیل عنایت)) می نامند.

سپس می گوید برهان عنایت مبنی بر دو اصل است :

1- جمیع موجوداتی که در پیرامون ما هستند با وجود انسان موافقت و مناسبت دارند.

2- این موافقت به طور ضرورت و حتم از کسی صادر شده است که قصد و اراده دارد؛ زیرا این گونه توافق و تناسب به طور اتفاق و تصادف واقع نمی شود. و باز می گوید: ((یقین به موافق بودن این کاینات با وجود انسان ، حاصل می شود از ملاحظه موافقت شب و روز، آفتاب و ماه و فصول چهارگانه ، زمین ، بسیاری از حیوانات ، جانوران ، گیاهان ، جمادات و چیزهای دیگر مانند باران و نهرها و دریاها و معادن و کلاً توافق زمین ، آب ، آتش و هوا⁽⁴⁶⁾ (و همه عناصر) با وجود انسان آشکار است .

و همچنین عنایت در اعضای بدن انسان و اعضای حیوان به این معنا که با حیات و وجود انسانها موافق است ، ظاهر است . و به طور کلی شناخت منافع تمام موجودات این موضوع را تثبیت می نماید و لذا هرکه بخواهد کمال معرفت را به خدا حاصل کند، واجب است از فواید موجودات فحص و کاوش کند.⁽⁴⁷⁾

ب - برهان اختراع

اختراع ذوات و حقایق موجودات مثل به وجود آوردن حیات در جماد و ادراکات حسی و عقلی که آن را به ((دلیل اختراع)) موسوم ساخته است . بنابراین ، وجود حیوانات ، نباتات و آسمانها به دلالت اختراع ، به وجود خدا دلالت دارد.

و این طریق بر دو اصلی که بالقوه در فطرت هر بشری است قرار دارد: یکی آنکه این موجودات اختراع شده اند (زمانی نبوده ، سپس بود، شده اند) چنانچه در جانوران و گیاهان خود به خود معلوم شده است و همه می دانند، لذا نیازی به استدلال نیست و قرآن مجید می فرماید: (...إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ...) ؛ ((آن افراد غیر خدا که شما آنان را ندا داده و به کمک می طلبید، هرگز نمی توانند مگسی را بیافرینند اگرچه همه باهم همکاری نمایند)).

ما اجسام جمادی را می بینیم که پس از جماد بودن ، در آن ، حیات حادث می گردد، پس علم پیدا می کنیم به اینکه کسی حیات را آفریده و آن را انعام فرموده است و او خداست .

آسمانها با این حرکاتی که در آنهاست که لحظه ای از حرکت ، آرام نمی گیرند، ماء مور هستند که به آنچه در زمین است عنایتی نمایند و مسخر ما هستند و همین تسخیر و ماء موریت (به حسب تکوین) از جانب خداست (چون یقین داریم که از جانب خودشان یا دیگری که غیر خدا باشد، نیست). اصل دوم این است که هر مخترعی ، اختراع کننده ای دارد.

بنا بر این دو اصل ، وجود فاعل و مخترع ثابت می شود. در ((برهان اختراع)) به عدد پدیده ها، بر وجود خدا دلیل داریم .

سپس بعضی از آیاتی را که متضمن بیان این دو برهان (عنایت و اختراع) می باشد بیان می کند و می گوید: اما آیاتی که متضمن دلالت بر عنایت می باشند مانند: (الْمَنِّ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا # وَالْحِبَالَ أَوْتَادًا)⁽⁴⁸⁾ ؛ ((آیا زمین را به عنوان قرارگاه و کوهها را به منزله میخها، قرار نداده ایم ؟)).

تا این آیه : (وَجَنَاتٍ أَلْفَافًا)⁽⁴⁹⁾ ؛ ((و بوستانهای به هم پیچیده)).

و مثل این آیه : (تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا)⁽⁵⁰⁾ ؛ ((بزرگوار است آنکه در آسمان ، برجها و در آن چراغی (خورشید) و ماه نور دهنده ای را قرار داد)).

و مثل این آیه : (فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ)⁽⁵¹⁾ ؛ ((پس باید انسان به طعامش نگاه کند)) و مانند این آیات بسیار است .

و اما آیاتی که متضمن برهان اختراعند، مانند:

(فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ # خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ)⁽⁵²⁾ ؛ ((پس انسان باید بنگرد

که از چه چیز آفریده شده ، از آبی جهنده آفریده شد)).

و مثل این آیه : (أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ)⁽⁵³⁾ ؛ ((پس آیا شتر را

نمی بینند که چگونه خلق شده است ؟)).

و مثل این آیه : (يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ

دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ...)⁽⁵⁴⁾ ؛ ((ای مردم ! مثلی زده شد پس

آن را گوش دهید، به درستی که هرگز آن افراد غیر خدا که شما آنان را ندا داده و به کمک می طلبید، نتوانند مگسی را بیافرینند، اگرچه برای آن گردهم آیند)).

و مثل این آیه که حکایت از قول ابراهیم است :

(إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ...)⁽⁵⁵⁾.

((بدرستی که من روی خود را به سوی آنکه آسمانها و زمین را پدیدآورد، گردانیدم)).

و اما آیتی که به هردو برهان (عنایت و اختراع) دلالت دارند نیز بسیار و بلکه بیشتر است ، از جمله این آیه است :

(يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ # الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ)⁽⁵⁶⁾ ((ای مردم! پروردگارتان که شما و آن کسانی را که پیش از شما بودند آفرید، پرستش کنید، باشد که شما پرهیزید؛ آن خدایی که زمین را برای شما گسترده و آسمان را برافراشت و از آسمان آبی فروفرستاد، پس به وسیله آن آب ، میوه ها بیرون آورد تا روزی شما باشد. پس کسی را مثل و مانند او قرار ندهید در صورتی که می دانید خدا بی مانند است)).

زیرا: (الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ) ، اشاره به دلالت اختراع است .

(الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا) ، بیان دلالت عنایت است .

و مثل آن است ، آیه : (وَآيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ)⁽⁵⁷⁾ ؛ ((زمین مرده ، برای آنان نشانه ای است که آن را زنده می گردانیم و از آن دانه بیرون می آوریم پس از آن می خورند)).

و مثل این آیه : (...وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ)⁽⁵⁸⁾ ؛ ((و در خلق آسمانها و زمین می اندیشند (پس می گویند) ای پروردگار ما! این را باطل نیافریدی منزهی تو! پس ما را از عذاب آتش نگاه دار)).

در بیشتر آیاتی که متضمن درس خداشناسی است ، به این دو نوع دلیل اشاره شده است .

این راه راستی است که خدا مردم را از آن به سوی شناسایی خود خوانده است و آنها را به آنچه در فطرتشان برای درک این معنا هست یادآوری فرموده است (تا اینکه می گوید) این دو راه ، هم راه ((خواص)) یعنی دانشمندان است و هم راه عامه مردم . فقط اختلاف در تفصیل معرفت است که عامه بر آنچه مشهود همه است و همه آن را حس می کنند که ((دلایل عنایت و اختراع)) باشد، اکتفا می نمایند و علما علاوه بر آنچه با حس درک می کنند با برهان نیز مطالبی ادراک می نمایند، حتی اینکه ، بعضی از علما می گویند: آنچه از منافع اعضای انسان و حیوان شناخته شده ، چند هزار منفعت است (سپس باز هم سخن را در فرق بین معرفت علما و عامه ادامه می دهد و می گوید):

مَثَل عامه مَثَل کسی است که به مصنوعاتی که بر چگونگی آنها علم ندارد نظر می کند و بیش از اینکه آنها مصنوع هستند و صانع دارند چیزی نمی داند، و مثل علما مثل کسی است که علم به آن صنعت و خصوصیات و فواید و چگونگی آن دارد و شک نیست کسی که این گونه علم به صنعتی دارد، صانع را بهتر از دیگران می شناسد⁽⁵⁹⁾

((هرشل)) می گوید: ((هرچه دایره علوم وسعت می یابد، ادله بر وجود حکمت خالق توانای مطلق ، بیشتر می شود و علمای طبیعی ، فیزیک و نجوم فقط بنیانگذاران معابد علوم هستند که در آنها خالق عظیم ، تسبیح می شود)).
((لاپلاس)) می گوید: ((قدرتی که اجرام آسمانی را در منظومه شمسی ، مدت و دوران سیارات را در گرد آفتاب و توابع را در گرد سیارات به نظامی

پایدار تا هروقت بخواهد قرار داده است ، امکان ندارد که به تصادف نسبت داده شود)).

((ابراهام لینکلن)) می گوید: ((من عجب دارم از کسی که به سوی آسمان می نگرد و عظمت خلقت را می بیند و به خدا ایمان نمی آورد)).

دکتر ((ج . کرونین)) می گوید: ((وقتی که در عالم وجود و اسرار و عجایب و نظام و دقت و ضخامت و زیبایی آن تامل می کنیم ، جز اینکه در باره خدای آفریننده بیندیشیم چاره ای نداریم .

کیست که در شبهای تابستان هنگامی که هوا صاف است به سوی آسمان بنگرد و این ستارگان بی نهایت را که از دور تابانند ببیند و به اینکه این دستگاه عالم وجود از روی تصادف کور به وجود نیامده است ، ایمان نیاورده ...)).

اگر بخواهیم کلمات فلاسفه قدیم و جدید را در حدودی که در دسترس داریم در این موضوع (ایمان به خدا) بنگاریم ، نیازمند به آن می شویم که کتاب بزرگی در این باب تالیف کنیم . (خوانندگان عزیز اگر بخواهند می توانند خودشان به کتابهایی مانند کتابهای : عبدالرزاق نوفل ، روح الدین الاسلامی ، اثبات وجود خدا، قصة الايمان ، موسوعة وحدة الدين و الفلسفة والعلم و کتابهای دیگر مراجعه کنند) چنانکه مطالعه این کتابها با ترجمه آنها و همچنین کتاب ((العلم يدعو للايمان)) و از همه مهمتر و رساتر، دقت در آیات قرآن مجید و الهیات نهج البلاغه و احادیث و روایات و دعاهای وارده از اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام بهترین وسیله برای دریافت ادله و براهین قطعی بر وجود خدا و موجب تکمیل معرفت است .

پاورقی ها:

Allen Frank. -28

Thermodynamics. -29

- 30- اثبات وجود خدا، ص 18 - 19 .
- 31- Cothran Cleveland ohn.
- 32- اثبات وجود خدا، ص 44 - 2. Kessel Luther Edward
- 33- Entropy.
- 34- اثبات وجود خدا، ص 54 - 55 .
- 35- مخفی نماند کسانی که این بحث را اینگونه مطرح کرده اند، معتقد به وجود خدا هستند و اگر به قدم و ازلیت عالم قایل شده اند بر اساس آرای دیگر است ، لذا در اینجا بحث از قدم عالم و ازلیت آن به عنوان معلول نبودن آن مطلقا مطرح نیست .
- 36- رجوع شود به کتاب ارزنده ((قصه الایمان بین الفلسفة والعلم والقرآن))، ص 77.
- 37- ص / 7.
- 38- نجم / 13.
- 39- زمر / 62.
- 40- یس / 38.
- 41- اثبات وجود خدا، ص 19 - 24 .
- 42- انسان موجود ناشناخته ، ص 87 - 88 .
- 43- انسان موجود ناشناخته ، ص 74 و 77 .
- 44- Leibnitz
- 45- Aquinas
- 46- ذکر این چهار مورد اخیر بنا بر نظر قدما در باره عناصر جهان است که آنها را چهار تا می دانستند، لذا ما برای کامل نمودن مطلب ، در پراگماتر آن را عمومیت دادیم .
- 47- در می گوید: ((جهان مصنوع خداوند متعال است و یکی از طرفی که بر آن دلالت دارد ((طریق عنایت)) است . همان طور که انسان وقتی چیزی را ببیند که دارای شکل مخصوص و قدر و اندازه معین و وضع خاصی است به نحوی که منفعت و فایده خاصی از آن حاصل شود - که اگر به شکل و اندازه و وضع دیگری بود آن منفعت را نداشت - علم قطعی پیدا می کند که برای آن چیز سازنده ای هست که آن را ساخته است ، لذا شکل ، اندازه و خصوصیات دیگر آن ، در حصول این منفعت سهیم بوده و مشارکت دارند و نمی شود که همراهی این صفات در حصول این منفعت به اتفاق و تصادف باشد، که مثلا اگر انسان سنگی را ببیند که شکل ، اندازه و وضع آن به

نحوی است که بر روی آن نشستن ، مناسب است ، علم پیدا می کند که آن سنگ را کسی ساخته و پرداخته است ، در تمام عالم نیز مطلب به همین قرار است .

آدمی وقتی که : به خورشید و ماه و سایر ستارگان که فصول چهارگانه ، شب و روز، ابر و باران ، آبها، بادها و آبادانی زمین و سایر کاینات از حیوانات و گیاهان ، از توافق آنها حاصل می شود، نظر کند.

و یا خشکی و آبها و هوا را بنگرد که با زندگی انسان و سایر موجودات خشکی و آبری و هوازی سازگارند. و دریابد که این نظام و اوضاعی که هست اگر اختلال پیدا کند - و کم و زیاد شود - وجود و زندگی این مخلوقات (از نباتات و حیوان و انسان) اختلال پیدا می کند.

انسانی که این اوضاع را و این نظام و منافع را می بیند، به طور قطع علم پیدا می کند که عالم ، مصنوع است ؛ چون ضروری است که این هماهنگی اشیا برای منافع خاص از روی اتفاق و تصادف حاصل نخواهد شد)).

سپس می گوید: ((از آنچه گفتیم معلوم می شود که این برهان قطعی و بسیط است ؛ زیرا بر دو اصلی که همه بر آن اتفاق داشته ، به آن معترفند، مبتنی می باشد؛ یکی اینکه اجزای عالم موافق وجود انسان و سایر موجودات است و دیگر اینکه هرچیزی که اجزایش مناسب برای فایده و منفعتی باشد، مصنوع است ؛ پس نتیجه این دومقدمه ، این است که عالم ، مصنوع است و (اجزای آن برای حصول منافع ساخته شده) و صانع و سازنده ای دارد)).

بعد شروع می کند به تفسیر برخی از آیات قرآن مجید که این برهان را با بلیغترین بیان تقریر می نمایند.

1 - حج / 73.

48- نباء / 6 و 7.

49- نباء / 16.

50- فرقان / 61.

51- عبس / 24.

52- طارق / 6 و 7 .

53- غاشیه / 17 .

54- حج / 73.

55- انعام / 79.

56- بقره / 21 و 22.

57- يس / 33.

58- آل عمران / 191.

59- الكشف عن مناهج الادلة في عقايد الملة ، ص 45 - 49 (نقل به مضمون).

2

پرسش هشتم

ادله ای که برای اثبات وجود خداوند اقامه شده ، در نهایت استحکام است و هیچ گونه شک و شبهه ای در آن راه ندارد، ولی عقل از تصور حقیقت خدای بزرگ که مثل او چیزی نیست ، عاجز و ناتوان است .

پاسخ :

صحیح است ، باید هم ((عقل)) عاجز باشد؛ زیرا اگر عقل از تصور حقیقت او عاجز نباشد، لازم می آید که بحر قطره نامتناهی در متناهی ، نامحدود در محدود و محیط در محاط بگنجد که همه اینها محال است .

وانگهی ، وقتی تصور حقیقت بسیاری از اشیا یا همه اشیا برای ما ممکن نباشد مثل حقیقت حیات⁽⁶⁰⁾ ، فکر، روح ، عقل و حتی برق ، نور و اشیای دیگر، چگونه حقیقت واجب الوجود ممکن خواهد شد؟!

بشر و دانشمندان بزرگ اگر منزلت علمی خود را در هر پایه که باشد بنگرند و معلومات خود را نسبت به اسرار و مجهولاتی که دارند بسنجند، خود را همواره در کنار دریای عمیق و بی کرانه ای می بینند که از آن هرچه برگیرند و بنوشند، به قدر قطره ای بیش نیست .

بزرگان و دانشمندان ، مکرر از درک حقیقت اسرار کون ، اظهار عجز کرده اند و حتی حقیقت ((ماده)) که با چشم ، دیده و با زبان ، چشیده و با بینی ، بوییده می شود، هنوز ناشناخته مانده است .

وقتی انسان در شناخت نزدیکترین چیزها به خودش ، عاجز باشد، چگونه طمع دارد که حقیقت خدا را درک کند؟! آیا انسانی که حقیقت ماده ای را که آن را می بیند، می خورد، می پوشد، می بوید و جزء خودش می شود و در آن این همه تصرفات را می نماید، نمی شناسد، توقع دارد حقیقت خدا را درک کند؟! ((لایبنیتز آلمانی)) می گوید: ((اگر عقول شما از تصور خدا قاصر باشد، این قصور عقل شما ملازم عدم وجود او نیست ؛ زیرا بسیاری از حقایق را به طور شایسته تصور نکرده اید، در حالی که در حقیقت ، موجود می باشند و دلیل عقلی بر وجود آنها قائم است .

و اگر بگویید وجود شیئی که متّصف به صفات واجب الوجود باشد و منزّه از جسمیّت و مادیت باشد، ممکن نیست ، جوابش این است که این شبهه از قیاس تمثیل ناشی شده است چون شما آنچه را از اشیا به حواس خود درک کرده اید جسم و ماده بوده است (از این جهت گمان می کنید هر چیزی باید مادی باشد) این دلیل صحیحی نیست ، بلکه عقل را فریب می دهد، که بر چیزی به احکام غیر آن چیز حکم کند با وجود فرق بین آن چیز و غیرش (مثل کسی که بخواهد طلا را با متر، وزن نماید).

پس ناتوانی شما از تصور حقیقت ذات الهی ، محال بودن آن را ثابت نمی کند و قیاس آن به آنچه در عالم ماده دیده شده قیاس مع الفارق است . در استدلال بر وجود خدا، صفات و آثار ذات او همین قدر کفایت می کند و هرچه در عالم است از هستی و نظام استوار و محکم ، همه دلیل بر وجود قدرت و حکمت اوست)).

((جان لاک)) مؤلف کتاب ((عقل بشری)) می گوید: ((ما در موضوع وجود خدا کمال یقین را داریم ؛ یقینی که وقتی در وجود خودمان و حواس و عقل

خود، تامل بنماییم به آن می رسیم و به طور بدیهی درک می کنیم که این انسان ممکن نیست که از عدم (یعنی بدون علت) ایجاد شده باشد.

پس خدا شناسی ما، برهانی است و بر اساس معرفت بدیهی قرار دارد؛ زیرا معرفت وجود خودمان بدیهی است و آن همان طور که دکارت گفت بر وجود خدا دلالت دارد، چنانکه آنچه در ما و در عالم است از آفرینش، نظم، هماهنگی و استواری، نیاز به وجود خدای خالق قادر دانا و حکیم ازلی داریم ((. اما در امور پنهانی و غیبی دیگر مثل بحث در کنه و حقیقت خالق و کنه روح و حقایق ذات اشیا، ((لوک)) با سخن حکمت آمیزی آن را پاسخ داده است. می گوید:

((اگر مردم از قوای عقلی به طور شایسته بحث می کردند (یعنی میزان قوه عقلی و حدود آن را در فهم اشیا می شناختند) و نقاط و افقهای روشن را از نقاط تاریک و مبهم جدا می کردند و آنچه را فهمش ممکن است از آنچه ممکن نیست تمیز می دادند، به جهل خود در تقاطعی که در دسترس عقل نیست اطمینان می یافتند و به آن رضایت می دادند و افکار و اباحت خود را در جهت استفاده می کردند که سودمندتر و اطمینان بخش تر باشد)).

((یاسکال)) می گوید: ((عقل می تواند با کمک افکار فطری در مبادی اولی، حق را درک کند و وجود خدا را درک نماید و اما ماورای این که اسرار وجود و خلق و خالق باشد، از ما پنهان است)).

((یاسکال)) عقیده دارد که ((ما عاجزتر از این هستیم که کنه و حقیقت اشیا را درک کنیم و کوچکی انسان را نسبت به عالم خودمان و ماورای آن متذکر می شود و به عجز عقل و درماندگی آن در نهایت مکان و زمان و به رعبی که انسان را در هنگامی که خود را در بعضی از تفکرات غوطه ور می بیند، فرا می گیرد،

اشاره می کند و می گوید: ((باید قدر خود را بدانیم؛ زیرا ما بعض شیء هستیم و کل شیء نیستیم و مقام عقل ما، در معقولات مثل مقام جسم ما، در امتداد است)).

((روجریا کون)) هم با معاصر خود ((توماس اکویناس)) بر ایمان به خدا و عجز از ادراک کنه ذات او موافقت دارد و گویا قرآن مجید را تلاوت کرده و از آیه کریمه (إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ...) (61)، اقتباس کرده باشد، می گوید:

((از علمای طبیعی کسی را نمی توان یافت که بتواند هرچیزی را بشناسد حتی حقیقت یک مگس و خواص آن را تا چه رسد به اینکه بتواند کنه خدا را بشناسد)).

دکتر ((الکسیس کارل))، ضمن بحث از پیچیدگیها و ابهاماتی که نواحی مختلفه وجود انسان را فراگرفته، با بیاناتی رسا توضیح می دهد که انسان هنوز هم ناشناخته مانده است و انسانی که متخصصین هر رشته از علوم می شناسند واقعی نیست و بلکه شبیحی ساخته و پرداخته تکنیکهای همان علم است.

می گوید: ((هنوز جز به اطلاعات ناقصی در مورد انسان دسترسی نداریم، که آنها نیز زاینده روشهای تحقیقی ماست و حقیقت وجود ما در میان جمع اشباحی که از خود ساخته ایم، مجهول مانده است. در واقع جهل ما نسبت به خود، زیاد بوده و نواحی وسیعی از دنیای درونی ما هنوز ناشناخته مانده است و بیشتر پرسشهایی که مطالعه کنندگان زندگی انسان طرح می کنند بدون پاسخ می ماند، چگونه مولکولهای اجسام شیمیایی در ساختمان پیچیده و موقتی سلولها سهیم می شوند و زندگی را در خود نگه می دارند؟ چگونه ژنهای موجود در

هسته سلولهای جنسی خصایص ارثی را مشخص و نمودار می کنند؟ سلولها با اجتماعات خود چگونه اشکال بافتی و اندامی را به وجود می آورند؟))

پس از یک سلسله پرسشها می گوید:

((اینها و چه بسیار پرسشهای دیگرند که می توان در باره مسایلی که مورد علاقه انسانیت است مطرح کرده برای آنها پاسخی نیافت ، به خوبی واضح است که مساعی تمام علمی که انسان را مورد مطالعه قرار داده اند به جایی نرسیده است و شناسایی ما از خود، هنوز نواقص زیادی در بر دارد...)).

وقتی بشر در برابر این همه حقایق دریافت نشده وجود خود باشد، چگونه بلند پروازی نماید و از کنه و حقیقت خدای متعال سخن بگوید و نا آگاهی خود نسبت به او را دلیل بر نبودن او بگیرد و در نتیجه در این همه براهین عقلی و طبیعی تردید نماید.

تو که در علم خود زبون باشی عارف کنه یار چون باشی
این است حقیقتی که در این دو شعر منسوب به حضرت مولا علیه السلام بیان شده
است و نشان می دهد که ما می توانیم پاسخ این سؤالات را با بهترین بیان از
اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام بگیریم :

كَيْفِيَّةُ الْمَرْءِ لَيْسَ الْمَرْءُ يُدْرِكُهَا فَكَيْفَ كَيْفِيَّةِ الْجَبَّارِ فِي الْقِدَمِ
هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ الْأَشْيَاءَ مُبْتَدِعًا كَيْفَ يُدْرِكُهُ مُسْتَحَدَثُ النَّسَمِ (62)

و بیان روشنتر دیگر در این بحث ، فرمایش حضرت باقر العلوم علیه السلام است :
((كُلُّ مَا مَيَّرْتُمُوهُ بِأَوْهَامِكُمْ فِي أَدَقِّ مَعَانِيهِ مَخْلُوقٌ مَصْنُوعٌ مِثْلُكُمْ مَرْدُودٌ إِلَيْكُمْ.
وَلَعَلَّ النَّمْلَ الصَّغَارَ تَتَوَهَّمُ أَنَّ لِلَّهِ تَعَالَى زُبَانَيْنَتَيْنِ فَإِنَّ ذَلِكَ كَمَا لَهَا وَتَتَوَهَّمُ أَنَّ

عَدْمُهُمَا نَقْصَانِ لِمَنْ لَا يَتَّصِفُ بِهِمْ | وَهَكَذَا حَالُ الْعُقَلَاءِ فِيمَا يَصِفُونَ اللَّهَ تَعَالَى بِهِ
((63)).

((آنچه توسط وهمهای خود در نازکترین معانی تمیز دهید و تصور کنید (که حقیقت خدای بی چون ، چنان است) مثل خودتان مخلوق و ساخته شده است و به سوی شما رد شده است و شاید مورچگان ریز نیز توهم کنند که برای خدا دو شاخ است چون کمال خودشان به آن است و این چنین است حال عقلا در آنچه خدا را به آن وصف می نمایند)).

اولین خطبه نهج البلاغه به این گونه حمد و سپاس افتتاح شده است :
((الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَبْلُغُ مَدْحَتَهُ الْقَائِلُونَ وَلَا يُحْصَى نِعَمَاتُهُ الْعَادُّونَ وَلَا يُؤَدَّى حَقُّهُ الْمُجْتَهِدُونَ، الَّذِي لَا يُدْرِكُهُ بَعْدُ الْهَمَمُ ، وَلَا يَنَالُهُ غَوْصُ الْفِطْنِ؛ سِپَاسِ ، مَخْصُوصِ آن خدایی است که گویندگان به حق مدح او نمی رسند و آمارگیران ، شمارش و ضبط نعمتهای او را نتوانند و کوشش کنندگان از عهده ادای حق او بر نیایند، خداوندی که اندیشه های بلند و دور پرواز، حقیقت ذاتش را درک نکنند و هوشهای غواص به آن نرسند)).

در این موضوع ، مانند سایر موضوعات ، سخنان حضرت علی عليه السلام در نهج البلاغه و بیانات سایر ائمه عليهم السلام در کتابهای توحید، مثل ((توحید صدوق))¹ ضبط شده است .

و دعاهایی که از آن بزرگوار رسیده اعجاز آمیز است ، در عین حالی که با بهترین بیان ، عجز بشر را از معرفت ذات الهی بیان می کنند، او را به جهانی از معرفت ، اطمینان و شوق ، هدایت می نمایند و او را در عین بعدی که ذاتا از خدا دارد که مصداق ((ما للتراب و رب الارباب))⁽⁶⁴⁾ است به او نزدیک و آشنا می سازند که در آن درگاهی که جز خاصان و پاکان و شب زنده داران و متفکران و

موحدان را راه نمی دهند، باریابند و با سیر در این خطبه ها و خواندن این
دعاها بهترین و واقعی ترین لذتها را ببرند. گوارا باد آنان را!

پرسش نهم

اگرچه طبق ادله ای که اقامه شده ، آفرینش ماده از عدم عقلا محال نیست و اعتقاد به ایجاد آن بعد از عدم ، مستلزم تناقض عقلی نمی باشد بلکه مسبوق نبودن این عالم به عدم ، محال و مستلزم تناقض عقلی است ، لکن عقول ما از تصور حصول شیء از لاشیء یعنی خلقت ماده از عدم ، عاجز است و هرچند از طریق برهان عقلی یقین داریم که ایجاد شیء از عدم ، ممکن است و محال نیست ولی از تصور آن قصور داریم .

پاسخ :

1 - عدم امکان تصور حقیقت شیء ، دلیل بر عدم آن نمی شود. و وقتی دلیل عقلی بر آن اقامه شد، عدم تصور آن مانع از اعتراف به آن نخواهد شد.

2 - منشاء این عجزوناتوانی این است که شما باز هم گرفتار استقرای ناقصی که نتیجه اش قطعی نیست ، شده اید؛ چون هرچه را دیده اید، به گمان شما حصول و ایجاد شیء از شیء بوده است و لذا حصول و ایجاد شیء را از لا شیء نمی توانید تصور کنید⁽⁶⁵⁾ ، ولی عدم مشاهده حصول شیء از لاشیء دلیل بر محال بودن آن نمی شود؛ مثل اینکه عدم مشاهده شخص ، ولادت خود را از مادرش در آن صورتی که ولادت دیگران را نیز ندیده باشد دلیل بر عدم آن نمی شود؛ به گفته حکیم سنائی :

داند اعمی که مادری دارد لیک چونی به وهم در نارد

3 - سبب دیگر استبعاد ((ایجاد شیء از لا شیء)) این است که قدرت خدا را بر قدرت بشر قیاس می نمایند و چون می بینند بشر نمی تواند چیزی را پس از آن که لاشیء بود، موجود کند و قادر بر ابداع نیست ، قدرت خدا را بر آن قیاس می کنند؛ در حالی که قدرت بشر با قدرت خدا فرق دارد، فرق محدود با نامحدود و متناهی با نامتناهی .

4 - بسیاری از چیزها هستند که از تصور چگونگی موجود شدن آنها عاجزیم ؛ مانند حیات و زندگی که از ماده ایجاد نمی شود بلکه در ماده ایجاد می شود و پس از آن که معدوم بود موجود می گردد و از عدم ایجاد می شود. این حیات چگونه از عدم ایجاد می شود؟ عقل نمی تواند آن را تصور کند اگر هم می گویند این حیات از ماده موجود می شود، اشکال تصور این مطلب

از اشکال تصور ایجاد از عدم اگر بیشتر نباشد، کمتر نیست، فقط چیزی که هست در اینجا تغییر صورت ماده را پیش از حلول حیات یا مقارن آن می بینید، اما اینکه حیات از عدم ایجاد شده یا از ماده و تغییر صورت آن، اگر فرض اول را نپذیرید و فرض دوم را که بدون دلیل می گوئید و نمی توانید ثابت کنید حتم بگیریم، باز هم از تصور مفروض عاجزید.

5 - ما به بسیاری از محاسبات ریاضی یقین داریم در حالی که نمی توانیم آن را به تفصیل تصور کنیم .

در این مثال دقت کنید: ورقه کاغذی را فرض می کنیم که طولش یک صدم میلیمتر باشد، اگر آن را دو نصف کنیم، طول هردو، دوصدم میلیمتر می شود و اگر این عمل را مکرر کنیم، طول هرچهار بیش از چهارصدم میلیمتر نخواهد شد ولی اگر این عمل تکرار شود و این چهار ورقه هم دو نصف شود و سپس هرهشت قطعه و تا 48 مرتبه به این نحو عمل تکرار شود، اگر از شما بپرسند طول این اوراق چقدر شده است؟ شاید بگوئید یک متر یا دو متر و از چهار پنج متر بیشتر احتمال نخواهید داد و حال آن که اگر به شما بگویند طول این اوراق از ده کیلومتر هم تجاوز می کند، از تصور آن عاجز می شوید.

و اگر بگویند چنانچه 48 مرتبه دیگر روی این اوراق این عمل تکرار شود، معادل مسافت بین زمین و کره ماه است (384000 کیلومتر) غرق در تعجب و تحیر می شوید و هرچه می خواهید آن را تصور کنید و این تساعد را در ذهن بیاورید نمی شود، ولی چون برهان ریاضی بر آن قائم است، ناچار آن را می پذیرید و تصدیق می کنید.

پس عقل اگرچه از تصور حقیقت بسیاری از چیزها عاجز است ولی می تواند به نفی یا اثبات آنها راء بدهد.

مثال دیگر: در مسائل اتم و ذره و سرعت ارتعاشات صوتی، اعداد به حدی افزایش می یابد که عدم امکان تصور آن، به مراتب آشکارتر از مثال کاغذ است. از جمله می گویند: سرعت ارتعاشات صوتی در ثانیه به نیم میلیون می رسد. این مسأله به طور عملی ثابت است، ولی آیا می توان حصول نیم میلیون ارتعاش را در ظرف یک ثانیه تصور کرد؟ مع ذلک این ارتعاشات که قابل تصور نیستند، واقعیاتی هستند که انکار آنها جایز نیست.

آیا اعداد نجومی، تعداد نجوم، مقدار حجم، وزن و فواصل آنها را با یکدیگر می توانیم تصور کنیم؟ و اصولاً تا چند عدد را به تفصیل اگر در تمام عمر غرق در تصور باشیم می توانیم تصور کنیم؟

مثلاً طول قطر ((سَدیمِ همراهِ مسلسله))⁽⁶⁶⁾ را 30,000 سال نوری تعیین کرده اند؛ یعنی حجم آن هزار میلیارد میلیارد برابر حجم خورشید است؛ آیا کسی می تواند مترهای این مسافت یا کیلومترها یا فرسخهای آن را تصور کند؟ فاصله نزدیکترین کهکشان به کهکشان خود ما 000,700 سال نوری است، رسیدن نور ماه به زمین بیش از یک ثانیه و نور آفتاب، بیش از هشت دقیقه و هفت ثانیه وقت لازم ندارد، یک ثانیه و هشت دقیقه کجا و 000,700 سال نوری کجا، حدس زده می شود که نوری که از ضعیف ترین کهکشان با تلسکوپ دیده می شود پانصد میلیون سال نوری از عمر آن گذشته باشد، حال اگر می خواهید این فاصله نوری را به کیلو متر بسنجید، پانصد میلیون را در عدد 000,000,93441600 که طول یک سال نوری به کیلومتر است، ضرب کنید.

مع ذلک علمای نجوم، نتیجه این محاسبات ریاضی را پذیرفته اند و ما نیز از آنان می پذیریم.

در کتاب ((علی اطلال المذهب المادی)) از کتاب ((اشیاء عن العالم الاخرة)) و کتاب ((القوی الطبیعیة المجهولة))، تاءلیف ((اوجین نو))، حقایق بسیاری را یادآور شده است که در گذشته یا حال، قابل تصور نبوده و نیستند ولی علم، آنها را ثابت کرده است.

6- شاعر و نویسنده، مهندس و هنرمند هر کدام یک اثر بدیع به وجود می آورند:

((شاعر)) بهترین قصیده را با آن معانی دقیق، استعارات، مجازات، نکته های ادبی و لطایف می سراید.

((نویسنده))، بهترین کتاب را با سبک نو و مطالب علمی تازه می نگارد.
((مهندس))، نقشه بزرگترین ساختمان را که نظیرش سابقه ندارد، طرح می نماید.

((هنرمند))، زیباترین تابلوهای نقاشی را می کشد. شک نیست که این آثار، پس از عدم به وجود آمده اند، از کجا آمده اند؟ و چگونه در ذهن شاعر و هنرمند موجود شده اند؟ آیا قابل تصور است؟ حتما نه.

آیا شعر، نقشه، اثر هنری و تاءلیف، قابل انکار است؟ حتما نه. آیا وجود صورت قصیده، نقشه، اثر هنری و تاءلیف در ذهن یعنی وجود ذهنی آنها قابل انکار است؟ یقیناً نه.

پس این شعر و این قصیده و این آثار کجا بودند که در ذهن شاعر، نویسنده و... موجود شده اند؟

بنابراین، بعد از اینکه برهان طبیعی و عقلی، حدوث و ایجاد ماده را از عدم ثابت می کنند، امکان یا عدم امکان تصور آن، ضرری به حقیقت بودن آن نمی زند.

در خاتمه معلوم باشد که به مسأله حدوث شیء از عدم در قرآن مجید مکرر
تصریح شده است و معجزات انبیا و اولیا که خوارق عادات است نیز آن را
تأیید و ثابت می نماید.

پرسش دهم

اگر این نظام استوار و بسیار دقیقی که در عالم ملاحظه می شود، حاکی از قصد، هدف، حکمت، شعور و به قول ((ابن رشد)) فیلسوف دلیل عنایت است، این مظاهری را که در عالم، غیر منطبق با قصد، حکمت و اراده دیده می شود، چگونه باید تعلیل کرد؟

پاسخ :

مظاهری که منطبق نبودن آن با قصد، حکمت و اراده معلوم و مسلم باشد وجود ندارد و هرچه در این موضوع مبالغه کنیم بیشتر از این نمی توانیم بگوییم که در بین کاینات و اعضا و اجزای آنها گاهی به مظاهر و مواردی بر می خوریم که هنوز منطبق بودن آنها با قصد و هدف و عنایت، شناخته نشده است و بررسیهای بشر پیرامون منافع و فواید آنها تا کنون نتیجه مثبت نبخشیده است .

پاسخ از پرسش فوق، این است که ما به آنچه حاکی از حکمت، قصد و شعور است بر این سه استدلال می کنیم و مدعی نیستیم که حکمت تمام اشیا را می دانیم و از خواص و منافع هرچیزی آگاهیم .

می گوئیم : منافع و فواید اشیا و خواص آنها و نظاماتی را که در کاینات از اتم تا کهکشانها و زمین، هوا، دریا، درخت، نبات، انسان، حیوان، ماه، خورشید، نجوم و کواکب دیگر برقرار است و ما تا کنون یافته ایم، دلیل بر قصد، حکمت و هدف، متناسب با وجود انسان و حیوانات دیگر و حتی

جمادات و کرات یافته ایم ، نظامی که هرگز بدون قصد و هدف و شعور ایجاد نمی شود.

و آنچه را هنوز نشناخته ایم معتقد نیستیم که بیهوده خلق شده است بلکه طبق این معلوماتی که داریم آنها را نیز از آفرینش خدای حکیم و دارای منافع و خواصی می دانیم .

مثل اینکه اگر یک دستگاه ماشین داشته باشیم که از ارتباط بسیاری از آلات و ادوات آن با یکدیگر و منافع آنها آگاه شده باشیم و فایده چند قطعه از ادوات آن را نفهمیده باشیم ، دست به ترکیب آن ماشین نمی زنیم و این چند قطعه را از آن جدا نکرده ، می گوئیم لابد حکمت و فایده ای دارد و در سازمان ماشین و هدفی که از ساختمان آن منظور شده ، مؤثر است و مهندسی که این آلات و ادوات را به هم پیوسته تا با آن پارچه بیافند یا در مسافرتها از آن استفاده کنند، این چند قطعه را هم بیهوده در این ماشین به کار نبرده است .

و دلیل بر این معنا این است که آگاهی ما بر این نظام حکیم ، روز به روز افزایش یافته و معلومات کنونی بشر در این موضوع نسبت به اعصار گذشته ، روز به روز زیادتر می شود و هرروز به دلایلی بر حکمت باری تعالی و استحکام نظام آفرینش ، می رسیم که روزگارهای دراز بر بشر مخفی بود و حکمت آن را نمی دانست بلکه احتمال آن را هم نمی داد.

از یکی دو قرن پیش به این طرف ، رشته های علمی مختلف : پزشکی ، فیزیک ، شیمی ، داروشناسی ، انسان شناسی ، حیوان شناسی ، نبات شناسی ، زمین شناسی کیهان شناسی ، زیست شناسی و... چقدر توسعه پیدا کرده و چقدر بشر خواص و اسرار نهفته در کائنات را کشف کرده و چه بسیار موجودات کوچک و بزرگی را شناخته است ؛ یقیناً در آینده این شناخت و این اکتشافات

بیشتر خواهد شد؛ چون توسعه دایره علوم نیز به افزایش کشف این اسرار کمک می نماید.

پس اگر موارد نادری باشد که از هیچ جهت به نظام و حکمت وجود و اسرار آن پی نبریم ، نمی توان آن را شاهد عدم حکمت و هدف و قصد گرفت بلکه باید این موارد اندک را به موارد بسیار و بی شمار دیگر قیاس کرد.

و خصوصا وقتی قصور عقل و ناتوانی آن را از درک بسیاری از امور مادی می بینیم و این عجز را با قدرت مطلق و علم نامحدود الهی قیاس می کنیم ، نباید این موضوع بر ما پنهان مانده ، حکمت بعضی از مصنوعات خدا را از عقل ، دور بشماریم .

شما اگر به حیوانات بسیار کوچک و ریز، آنهایی که جز با چشم مسلح و کمک میکروسکپ دیده نمی شوند، بنگرید، می بینید آنها هریک استعداد و ادراکی دارند که برای تاءمین معاش و اداره خودشان کافی است: **(... رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى)**.⁽⁶⁷⁾

و لکن آیا می توانید منتظر باشید که آن موجود ریز، حقیقت انسان را درک کند و منافع اعضا و چگونگی قوه بینایی ، شنوایی ، گویایی ، بویایی ، بساواپی ، گردش خون در بدن و چگونگی تعقل و تفکر و توفیق او را به درک علوم و صنعت و اختراع ، بفهمد؟

علم و حکمت و توانایی انسان در برابر علم و قدرت و حکمت خدا از این مخلوقات هم کمتر است و با هیچ مثالی نمی توان حقارت بشر را در برابر خدا نشان داد، جز همینکه می دانیم خدا خالق ، بی نیاز، دانا و تواناست و بشر مخلوق ، محتاج ، عاجز و جاهل ، مگر آنکه او عطا کند.

پس بر ماست که وقتی نفس ما راه غرور را پیش گرفت و بلند پروازی آغاز کرد و معرفت کنه خدای بزرگ ، کیفیت آفرینش عالم ، ایجاد وجود از عدم و حکمت و منفعت هر چیزی را مطالبه نمود، به عجز عقل خود اعتراف کنیم و در معرفت ، به اقرار به وجود او، قدرت و حکمت او و آنچه آثار و نشانیهای او ما را به آن هدایت می نماید، اکتفا نماییم و انوار علم و حکمت او را در این آثار در حد استعداد خود بنگریم ، نه اینکه با پنهان ماندن حکمت برخی از موجودات ، از این همه آثار حکمت که قابل شمارش نیست چشم ببوشیم و همه را معلول تصادف کور و بی شعور بشماریم .

چه خوش است اگر با علی عَلِيٍّ هم صدا شده ، زبان به تسبیح خدا بگشاییم و بگوییم :

((... سُبْحَانَكَ مَا أَعْظَمَ مَا نَرَى مِنْ خَلْقِكَ وَ مَا أَصْغَرَ عِظْمَهُ فِي جَنْبِ قُدْرَتِكَ وَ مَا أَهْوَلَ مَا نَرَى مِنْ مَلَكُوتِكَ وَ مَا أَحْقَرَ ذَلِكَ فِيمَا غَابَ عَنَّا مِنْ سُلْطَانِكَ ... ؛ خدایا تو از هر عیب و نقصی منزّه و مبرّی هستی ، چه بسیار بزرگ است در نظر ما آنچه از آفرینش تو می بینیم و چه بسیار کوچک است بزرگی آن در پیش قدرت و توانایی تو، و چه بسیار ترسناک است آنچه که ما (به چشم عقل) می بینیم از پادشاهی (ربوبیت) تو و چه بسیار حقیر است این دیدن ما پیش آنچه از ما ناپیداست از سلطنت (الهیّت) تو))⁽⁶⁸⁾

پرسش یازدهم

((فرضیه داروین)) در پیدایش موجود زنده و پیدایش انواع از طریق تکامل و ارتقا چگونه با عقیده الهیّین و بخصوص با برهان عنایت و نظم ، سازگار می شود؟ زیرا بنابراین فرضیه ، جانداران طبق قانون تکامل تا اینجا رسیده اند و تکامل انواع ، تحت تاءثیر نوامیس معیّنی حاصل شده و وجود قصد و هدف را در نظام موجود نفی می کند و اصولاً فرضیه داروین در پیدایش موجود زنده و اصل انواع و پیدایش آنها از طریق تکامل و ارتقا بویژه در مورد نوع انسان ، صحت دارد یا نه ؟ و آیا آیاتی از قرآن مجید⁽⁶⁹⁾ را می شود طبق این نظر شرح و تفسیر نمود؟

و به عبارت دیگر: داروینیسم را در این زمینه که تمام موجودات زنده ، منتهی به یک موجود تک سلولی می شوند و به تدریج تکامل یافته اند در پیدایش انسان (بر خلاف آنچه ما تا بحال به آن عقیده داشتیم که انسان از اول به همین شکل و قیافه موجود شده است) می توان از قرآن مجید استفاده کرد یا بر آن تطبیق نمود یا نه ؟

پاسخ :

پیش از ورود در اصل پاسخ ، توضیح چند نکته مناسب و بلکه لازم است :
نکته اوّل : چگونگی آغاز خلقت انسان و سایر انواع ، جزء اصول اعتقادی نیست که لازم باشد مسلمان به آن معتقد باشد به این معنا که اگر این مسأله به گوشش نخورده باشد و از طرف نفی و طرف اثباتش غافل باشد، مسؤؤل نخواهد بود و در مقام سؤؤل از عقاید، از او در باره این موضوع ، پرسش نمی شود و دانستن آن هم شرط اسلام و ایمان نمی باشد، بلی از نظر علم و اخلاق و تاریخ ، مسأله مهمی است .

فقط در مثل این مسایل که گفته شد جزء اصول اعتقادی نیست اگر مسأله ای بین مسلمانان ضروری باشد یا قرآن مجید یا احادیث متواتر، آن را نفی یا اثبات کرده باشند، هرچند از امور اعتقادی نباشد، خلاف آن را نمی توان قبول کرد و اگر ضروری دین باشد⁽⁷⁰⁾ ، انکارش به نحوی که در کتب فقه مذکور است سبب کفر و ارتداد می شود.

آری ، اگر دلیل قاطع عقلی بر خلاف ظاهر دلیل نقلی باشد، آن دلیل عقلی قطعی ، به منزله قرینه عقلیه است بر اینکه ظاهر آن دلیل نقلی ، مراد نیست و آنچه ابتدائاً و بدون توجه به این قرینه از کلام استفاده می شود، مقصود نمی باشد.

نکته دوّم : اگر بین دو نظریه ، طلبه ای طرفدار یک نظریه باشد، نمی توان نظریه مخالف را به این بهانه که شخص روحانی آن را رد کرده ، علمی تر و منطقی تر شمرد و نظری را که روحانی پذیرفته و از آن دفاع می نماید، عامیانه فرض کرد.

متأسفانه اینجا یکی از مواردی است که تلقینات سوء استعمارگران، افکار را منحرف کرده بود تا حدی که در آغاز آشنایی مسلمانان با دانش های جدید، می خواستند بین دانشکده های علوم جدید و علما و دانشجویان آن و بین علمای اسلام و مدارس علوم و معارف اسلام فاصله انداخته، دانشجویان دانشگاهها را از طلب و دانشجویان حوزه های علمی اسلام مانند قم و نجف اشرف، جدا سازند و بین آنان بی جهت سوء تفاهم ایجاد کنند. در حالی که موجبات حسن تفاهم و همکاری آنان با یکدیگر در همه زمینه ها فراهم است و باید هم حسن تفاهم داشته باشند. استفاده ها و بهره هایی که استعمارگران از این کار برده و می برند، در هر زمینه بیش از حد تصور است.

بعضی هم از روی بی اطلاعی و قیاس مع الفارق، علمای اسلام را که با عالیتین مکتب انسانی و مترقی قرآن آشنا هستند و از آن الهام می گیرند و به عقل و منطق، اعتماد دارند، با روحانیون مسیحی که افکار خرافی و تعصبات کورکورانه و اعتماد بر کتب تحریف شده عهد عتیق و جدید، آنان را از درک حقایق مسلم هم باز می دارد، قیاس می کنند.

ممکن است روحانیونی باشند که بعضی از آرای را که به آن معتقدند نمی توانند کاملاً توضیح و شرح دهند و یا با استشهاد به آرای دانشمندان غرب (که برخی غربزده ها می خواهند هر مطلبی را از زبان آنان بشنوند) عرضه نمی دارند، اما این دلیل بر ضعف آن آراء نمی باشد. و اصولاً در بحث علمی این حرف را که روحانی گفته یا غیر روحانی، نباید مطرح باشد بلکه باید نظریه و راء، مورد بحث قرار گیرد و در هر مورد به دلیل علمی یا عقلی یا نقلی معتبر و صحیح، استناد کرد.

نکته سوم: در موضوع پیدایش موجودات زنده دو نظر هست:

یکی نظر ابداع و خلقت دفعی و ثبوت و استقلال انواع یا بعضی از انواع مانند انسان .

طرفداران این نظریه از جنبه علمی می گویند: آثار حیوانی متحجر (فسیل) که در لایه های زمین کشف شده ، حادث بودن نوع انسان را و اینکه بعد از نبودن ، وجود یافته تاءبید می کند؛ چنانکه وجود حیوانات و نباتات را در اعصار گذشته که نوعشان از بین رفته و منقرض شده اند نیز تاءبید می نماید. و علت این انقراض را حوادث و پیشامدهای بزرگی مانند: زلزله و طوفانهایی که در زمین در طول میلیونها سال اتفاق افتاده است ، می دانند و می گویند: بر اثر انقراض انواعی از موجودات زنده ، در هر حادثه و سانحه ای ، نوع دیگری آفریده شده و همینطور ادوار مختلفه جلو آمده است . و این وضع را ((تعاقب خلق)) می نامند. و گروهی از دانشمندان مانند ((کوفیه ، آغا سیز سویسی و ورخوف))⁽⁷¹⁾ این نظر را پذیرفته اند. پس این نظریه یک نظریه غیر علمی و بی اهمیت و معلوم البطلان نیست ، هرچند در برابر نظریه تطور و تحول ، از جنبه علمی نتوان آن را صد در صد صحیح و مطابق حقیقت گرفت و نظریه نشو و ارتقا را مردود و باطل شمرد؛ چون هریک از این دو نظر، محتمل است مطابق با واقع باشد یا نباشد.

نظر دیگر، فرضیه ((تطور)) و ((نشو)) و ((ارتقا)) است که از مشهورترین کسانی که آن را پذیرفته اند ((لامارک)) فرانسوی است .

لامارک ، گمان کرده است که انواع موجودات زنده ثابت و غیر متحول نیستند و در پیدایش ، استقلال ندارند، بلکه بعضی از بعض دیگر به طور تحول و ارتقای تدریجی ، اشتقاق یافته اند. و این ارتقای تدریجی در اثر ضرورتهای

حیاتی و استعمال اعضا و به کاربردن آنها یا به کار نگرفتن و بی نیاز شدن از آنها و طرز معیشت و حکم وراثت حاصل شده است .

این نظریه در برابر نظریه ((تعاقب خلق))، چندان چهره ای نداشت تا اینکه داروین در سال 1859 با نوشتن کتاب ((اصل الانواع)) و سپس در سال 1871 ((تسلسل انسان))، آن را تاءیید کرد.

خلاصه ، نظر داروین چنانکه بعضی نوشته اند این است که : موجودات زنده تابع چهار ناموس و اصل هستند: اصل ((تنازع بقاء))، اصل ((تباينات بين افراد))، اصل ((تباينات به ارث)) و اصل ((انتخاب طبیعی)).

1- ((تنازع بقاء)): معنایش این است که موجودات زنده دایما با طبیعت و با خودشان در تنازع هستند. و در این تنازع ، غلبه و پیروزی برای فرد و موجودی است که واجد شرایط و صفات غلبه و بقا باشد. و این شرایط و صفات بالنسبه به حیوان و نبات مختلف است . گاهی قوت ، شجاعت یا بزرگی جثه یا کوچکی یا سرعت یا زیبایی یا زیرکی یا حيله گری در دفع شرّ و به دست آوردن غذا یا شکیبایی بر گرسنگی و تشنگی یا چابکی و صفات دیگر است ، وقتی آن موجودی که واجد شرایط بقاست غلبه کرد و آنکه فاقد بود، مغلوب شد، مغلوب ، فانی و منقرض می شود و شایستگان برای بقا باقی می مانند.

2- ((تباينات بين افراد)): معنایش این است که اجسام زنده در صفات خود از اصلی که دارند، مابینت پذیر می باشند. و برای همین جهت است که میان پسران و پدران ، تشابه تام و همانندی کامل دیده نمی شود. و همچنین هر اصل و فرعی را که خیال می کنیم ، اجزای آنها کاملا به هم شبیه هستند حتی نباتات ، متباین می باشند و حتی برگ نباتی پیدا نمی شود که با برگ دیگر از هر

جهت مشابه باشد. البته این تباین در آغاز، جزئی است و در جوهر ذات یک موجود نیست و آشکار نمی باشد، ولی به مرور روزگار، این تباین ظاهر می شود تا نوع جدیدی متکون شود.

3- ((وراثت)): این ناموس ، متمم همان ناموس ((تباینات)) است ؛ زیرا اگر این ناموس نباشد، تباینات در همان جایی که حاصل می شود، توقف می کند و سبب ارتقا نمی شود، ولی به واسطه وراثت از اصل به فرع ، منتقل می گردد و همان طور که گفته شد، در ابتدا جزئی و عرضی است ولی به تدریج و مرور دورانهای طولانی ، جزء امور جوهری و سبب ظهور نوع دیگر می گردد.

4- ((انتخاب طبیعی)): که نقطه اتکای این فرضیه در نتیجه است ، خلاصه اش این است که : ناموس ((وراثت)) همان طور که ناقل تباینات است ، ناقل جمیع صفات مادی و معنوی و اصلی و کسبی اصل به فرع نیز هست ؛ تفاوت نمی کند که این صفات ، نافع باشند مثل نیرومندی ، تندرستی و زیرکی یا زیانبخش باشند مثل بیماریها و بعضی از نقصهایی که به طور ندرت پیدا می شوند.

صفات زیانبخش اگر مغلوب صفات نافع و صالح شدند از بین می روند و متلاشی می شوند و اگر غلبه پیدا کردند ذات موجود یا نسل آن منقرض خواهد شد.

بالاخره صفات نافع است که موجود را ممتاز و در معرکه تنازع در بقا، غالب می سازد و سپس فروع و نسلهای آینده ، این صفات را به ارث می برند هر نسلی پس از نسل دیگر، تا بعد از نسلهای بسیار، امتیاز به حدی می رسد که آن موجود ممتاز را نوع جدیدی قرار می دهد. بنابراین ، انواع موجودات زنده

ای که امروز در روی زمین زندگی می کنند، تحت تاءثیر همین ناموس انتخاب طبیعی بوجود آمده اند.⁽⁷²⁾

عجیب است: این است سرگذشت پیدایش انواع و موجودات زنده سرگذشت این همه نبات و گیاه و گل و درخت با آن خواص و شکوفه های رنگارنگ و شکل‌های گوناگون و میوه ها با طعم‌های لذیذ مختلف و نظامات بسیار دقیقی که در آنها بر قرار است که هر درختش، هر گلش، هر میوه و شکوفه اش، کتابی از شگفتیهای عالم خلقت است!

این است سرگذشت این همه حیوانات اهلی و وحشی و پرنده، چرنده، خزنده، گیاه خوار، گوشتخوار و... با آن خصوصیات محیرالعقول و با آن درک و شعور فطری و هدایت تکوینی که حتی بعضی از انواع کوچک آنها مثل مورچه و زنبور عسل، از چنان هدایت تکوینی و فطری برخوردارند و حتی به وسایل دفاعی مجهز هستند!

این است سرگذشت پیدایش نوع انسان با آن هوش و خرد و استعداد خداداد، انسانی که این علوم والا مانند حکمت و فلسفه را به وجود آورده و فکر و اندیشه وسیعی دارد که دشوارترین مسایل ریاضی را حل می کند و فواصل ستارگان و منظومه ها و حجم و وزن آنها را تعیین می نماید. انسانی که می نویسد، می گوید، اختراع می کند؛ رادیو، تلویزیون، هواپیماهای گول پیکر و بمب هیدروژنی در اختیار دارد، انسانی که بهترین آثار هنری را در صفحه تابلوها و در ساختمان عمارتها از خود به یادگار گذارده، انسان پزشک، انسان مهندس، انسان مشرّع و فیلسوف، انسانی که برق را مسخر کرده و به آسمان راه یافته و در ماه وارد شده، انسانی که این همه نکات و آثار ادبی و ذوقی را در نظم و نثر آورده، و در وصف طبیعت و زیباییهای آن و در ستایش خدا شعر

سروده ، انسانی که دلش به یاد خدا زنده و روانش روشن می شود و در معارف ، الهیات ، اخلاق و حقوق بشری ، افکار و اندیشه های تابناکی دارد!
عجیب است که فرضیه نشو و ارتقا، ترجمان و سرگذشت این کاینات بی شمار باشد و این همه مظاهر قدرت و شعور را این چهار ناموس ، بدون اراده و شعور پدید آورده باشند.

عجیب است که انسان همان موجود ناشناخته و همان مجمع الاسرار و صاحب این مفاخر و امتیازات ، از میمون تکامل یافته باشد، آیا می توان باور کرد که میمون در اثر این گونه تکامل به انسان برسد.

و عجیب تر این است که کسی بخواهد از این نظریه نشو و ارتقا، نتیجه ای را که داروین هم به آن معتقد نیست بگیرد و آن را دلیل بر عدم قصد و شعور قرار دهد و وجود خدایی را که آفریننده ماده است و قدرتش کرات را به وجود آورده و با نظم و حساب ، زمین را برای پیدایش موجودات زنده آماده کرده ، انکار نماید و بگوید این همه اوضاع و احوال دقیق و جمال و زیبایی و نظم ، فقط و فقط نتیجه ناموس تکامل ناآگاه است و دست قدرت قادر حکیم و دانایی در آن دیده نمی شود.

اشکالی که شخص مادی از پاسخ آن عاجز است : آری مطلبی که پس از داروین ، مورد بحث مادیین واقع شده ، این است که خود را گرفتار این سؤال دیدند که حیات از ماده مرده چگونه پیدا شده (هرچند خود داروین شاید آن را مستند به قدرت خدا می دانسته)⁽⁷³⁾ و اولین موجود زنده ، موجود تک سلولی یا موجود ساده تر از آن به نام ((مونیرا)) چگونه به وجود آمده است .

برخی مثل ((ارنست هیکل)) گمان کردند که به وجود آمدن حیات از جماد به نحو ((تولد ذاتی)) حصول یافته است ، ولی از شناخت سر پیدایش حیات از

جماد، اظهار عجز می کنند؛ زیرا این لفظ (تولد ذاتی) دردشان را درمان نمی کند.

و شخصی چون ((بخنر)) که از طرفداران سرسخت نشو و ارتقا است در برابر این مشکل، متحیر مانده و می گوید: ((جزم و اظهار نظر قطعی در چگونگی پیدایش حیات در موجود تک سلولی، میسر نیست؛ زیرا اوضاع و احوال مناسب با تولد موجود تک سلولی شناخته نشده است. و موجود تک سلولی با سادگی اش، ساختمان و ترکیبی است که صدور آن از جماد، بدون واسطه ممتنع است بلکه پیدایش آن از جماد، در نظر علم معجزه ای است که عقلا استبعاد آن کمتر از ظهور موجودات عالیه از جماد نیست)).

به هر حال، اگر مادی امکان تولد ذاتی را قبول کند، چرا امکان آن را در انواع عالیه انکار می نماید که ناچار فرضیه تکامل را با ایراداتی که بر آن هست طرح نماید. اما اصل تولد ذاتی چه در موجود تک سلولی و چه در موجودات عالیه، بدون علّت، خارج از ماده، قابل قبول نیست. و علاوه بر آنکه مستلزم رد قانون علّیت است (تولد ذاتی) مفهوم و تصویری نیز ندارد و صدور حیات از ماده ای که خود فاقد حیات و اراده و شعور است، محال می باشد.

اصول چهار گانه داروینیسیم

اما اصل ((تباينات افراد)) و اصل ((تباينات به ارث))، در باره اين دو اصل ممکن است گفته شود: اقتضای اصلی هر نوع، این است که افراد آن کامل و آنچه را در نوعیت آن نوع دخالت دارد، واجد باشد. و تباينات از اینجا پیدا می شود که گاهی شرایط تاءثیر این مقتضی از بین می رود یا مانعی از تاءثیر آن پیدا می شود.

مثلا یک فرد، کم عقل می شود یا بعضی از اعضایش ناقص به وجود می آید؛ چون به فرض، پدرش الکلیسم بوده یا مادرش فلان نقص یا اعتیاد را داشته است. امور زیادی در این تباین دخالت دارد، از آن موقعی که نطفه از صلب پدر شروع به تکوین می کند تا وقتی که عمل تلقیح جنسی انجام می گیرد و تا وقتی که طفل متولد می شود و حتی ادوار بعد و قبل و وضع تغذیه، خوراک، پوشاک، مسکن و وضع فکری و اعتقادی پدر و مادر همه، دخالت دارند. مع ذلک اصل اقتضا در کمون می ماند و در وقت مقتضی و هنگامی که زمینه و شرایط، موجود شد، ظاهر می شود.

لذا دیده می شود که وصف اخلاقی یا اندامی یک نفر که در فرزند بدون واسطه اش ظاهر نشده، پس از چهار نسل و چند واسطه که شرایط فراهم می شود، در نسل سوم و چهارم، ظاهر می شود و آن تباین، مبدل به توافق می گردد.

و در حقیقت این تباينات اگرچه به ارث هم به فرزندان منتقل می شود ولی اصل توافق بین افراد نیز محفوظ است؛ چون آن یک عامل اصلی و جوهری و تباین، عامل عرضی دارد و به سبب تاءثیر اسباب خارجی است. آن عامل

اصلی همیشه حافظ وحدت نوعی و حافظ نوع است و وجودش مانع از این است که تباینات ارثی، سبب تکوین نوع دیگر شوند و بالاخره انواع، ثابت می‌مانند.

راجع به انتخاب طبیعی هم ممکن است گفته شود بیشتر از این قابل تصدیق نیست که هر فردی واجد صفات و شرایط فرد کامل یک نوع باشد، اقتضای بقا دارد و هر فردی واجد نباشد به تدریج و به جهت فقدان شرایط، منقرض خواهد شد و شایستگان برای بقا، فقط افرادی هستند که واجد شرایط و صفات یک فرد عادی نوع باشند.

بنا بر این، با فرض صحت این نوامیس در این حدود، یعنی در افراد یک نوع و در تنازع انواع بلکه در افکار و عقاید (نظیر آنچه ((اسینسر)) در فلسفه تطور فرض کرده که آن را فقط یک نظریه بیولوژی، مانند داروین نگرفته بلکه آن را به عنوان فلسفه ای که شامل همه چیز از مادیات و معنویات باشد، مطرح کرده است) در مورد تکامل و تبدل انواع، این فرضیه از نظر علمی هم تمام و قطعی نیست، به هر صورت هریک از این دو نظریه فی حد ذاته ممکن است درست باشد؛ یعنی دلیل عقلی یا ریاضی که نتیجه اش قابل تردید نبوده و مبنی بر حدس نباشد بر نفی یا اثبات هریک از این دو نظریه اقامه نشده است. و اگر ادله قطعی دیگر مثل قرآن مجید، هریک از این دو نظر را تائید کرد، قبول آن نظر اشکال نخواهد داشت و آن نظر ثابت می‌شود.

زیرا چنانکه گفتیم، هیچ یک از این دو نظریه با برهان عقلی یا ریاضی که در آن شک جاری نشود، ثابت نشده است. محتمل است نظر اول یا نظر دوم، با واقع مطابق باشند بلکه طبق ادله ای که دانشمندان مخالف نشو و ارتقا، اقامه

کرده اند، فرضیه تکامل باطل است و ادله یقین آور بر بطلان آن اقامه شده است

در اینجا با صرف نظر از براهینی که بر بطلان نظریه تطور اقامه گردیده ، هرگونه اظهار نظر قطعی ، مثل خبردادن از غیب می باشد و فقط دلیل نقلی می تواند برنده باشد و اختلاف را مرتفع سازد، لذا اگر از مثل قرآن مجید و احادیث معتبر یکی از این دو نظر استفاده شد، آن را باید پذیرفت و تاءویل دلیل نقلی با یک سلسله شواهد غیر یقینی صحیح نمی باشد؛ زیرا طبق قواعدی که داریم فقط در صورتی دلیل نقلی ، قابل تاءویل و توجیه است که دلیل صحیح عقلی یا ریاضی یا حسّی قطع آور بر خلاف ظاهر آن باشد.

تا اینجا آنچه در مورد این دو نظریه گفته شد از جنبه علمی بود، اما از جنبه دینی و مذهبی ، نظر تعاقب خلق و ثبوت انواع به طور مطلق یا نسبت به بعضی از انواع و خصوصا انسان ، ثابت و مسلم است ، هرچند از نظر ایمان به قدرت خدا فرقی بین دو نظر نباشد؛ زیرا هر دو نظر با قدرت خداوند منافات ندارد.

پاورقی ها:

60- ((حیات)) چیست ؟ شکل ، وزن ، حجم ، رنگ و مزه اش چگونه است ؟

61- حج / 73.

62- حاصل مضمون شعر فوق ، این است : بشری که چگونگی و حقیقت خود را نمی تواند بشناسد با اینکه حادث و مخلوق است ، چگونه می تواند حقیقت خدای خالق همه چیز را بشناسد؟

63- الاربعون حدیثا، شیخ بهائی ، الحدیث الثانی ، ص 81.

64- خاک چه ارتباطی به پروردگار جهانیان دارد؟

65- واضح است که مقصود از ایجاد شیء از لا شیء این نیست که لا شیء چیزی است که شیء از آن ساخته می شود، بلکه مقصود، ایجاد شیء پس از لا شیء بودن ، ابداع و اختراع آن است

66- امراء المسلسلة ، زن بسته به زنجیر، یکی از صورتهای فلکی نیمکره شمالی ، شامل خطی است که از ستارگان روشن تشکیل شده است .فرهنگ عمید، ج 1، ص 231.

67- طه / 50.

68- نهج البلاغه فیض الاسلام ، خطبه 108.

69- در ضمن پاسخ ، آیاتی که مورد سؤال واقع شده با شماره آیه و نام سوره نوشته خواهد شد.
70- گفته نشود که اگر ضروری دین شد چگونه اعتقاد به آن لازم نیست ؟ زیرا پاسخ داده می شود: هر موضوعی که ضروری دین باشد، اعتقاد و اقرار به آن شرط اسلام و ایمان نیست ، هرچند انکارش سبب ارتداد شود؛ مثلاً ((شق القمر و یا معراج)) از اصول اعتقادی نیست که اقرار به آنها شرط اسلام باشد، بلکه اگر کسی تا وقتی بمیرد، معجزه شق القمر و معراج به گوشش نخورد، مسؤل و نیست . اما اگر انکار کند، انکارش به تفصیلی که در فقه بیان شده ، موجب ارتداد می شود.

71- این دانشمند که پیرامون نظریه داروین ، کاوشهای بسیار کرده ، سخنرانی سودمندی دارد که به قسمتی از آن در آخر جلد دوم نقد فلسفه داروین ، تاءلیف علامه بزرگ و دانشمند مجهول القدر آیت الله مرحوم شیخ محمد رضا اصفهانی نجفی ، استشهاد شده است .

72- در اینجا بعضی فرض دیگری که باید آن را سومین فرضیه در باره پیدایش موجودات زنده دانست ، اظهار داشته و می گویند: ممکن است که بتوان گفت طبق نظر انتخاب طبیعی که انواعی از انسان و غیر انسان از طریق تکامل ، پیدایش یافته و منقرض شده باشند و یا بعضی از آنها غیر از انسان هنوز هم باقی باشند ولی پیدایش نوع انسان موجود را - همان طور که کتابهای آسمانی من جمله قرآن و احادیث دلالت دارند - به طور کلی ، مستقل دانست . این در واقع تلفیقی است بین هر دو نظر که هم فرضیه تکامل طبیعی را به طور کلی رد نکنند و هم نظریه تعاقب آفرینش را و هم از آیات و احادیثی که دلالت بر ابداع نوع انسان دارد دست بر ندارند، این تلفیق هم اگر چه مثل اصل هر دو نظر فی حد نفسه ممکن است ، ولی از جهت ایراداتی که به فرضیه تحول و تکامل شده ، بعید به نظر می آید و وجدان انسان باور نمی کند که انسان با این غرایز و استعداد و درک و معرفت و هوش و باطن وسیع ، نوعی تکامل یافته از میمون باشد، هرچند نسل آن منقرض و این نسل فعلی را از اولاد آدم بگویند. به هرصورت این هم یک احتمال و فرض است .

73- راجع به اینکه ((داروین)) ایمان به خدا داشته یا نه ، مطلب ، چندان مهم نیست که از آن بحث کنیم ، اگر ایمان هم نداشته باشد، یکی از مادیین محسوب می شود، مگر کسانی بخواهند رفع تهمت از او بنمایند و شخص او را از این عقیده باطل ، تبرئه کنند.

تفسیر قرآن و فرضیه های علمی

نکته چهارم: نظریه نشو و ارتقا، یک نظریه و فرضیه علمی است اما چون چنین نیست که مانند معادلات ریاضی یا احکام عقلی مثل محال بودن اجتماع تقیضین، قابل تزلزل نباشد، پذیرفته نشده و چنان نیست که طرفدارانش بتوانند بگویند تا صد یا هزار سال بعد، بحثها و کاوشهای علمی خلاف آن را عرضه نخواهد داشت و نظریه تازه ای در برابر آن، به هیچ وجه قابل طرح نیست، بلکه محتمل است که کاوشهای آینده، خلاف آن را اثبات کند، چنانکه هم اکنون گاهی با وجود اهمیتی که این نظر کسب کرده و همه گوشها را پر نموده، در مجلات علمی و جراید، می خوانیم که آثاری پیدا شده است که با نظریه داروین، مساعد نیست (74).

بنابراین، نمی توان به کمک چنین نظریه ای هرچند مشهور شده و در اذهان نفوذ کرده باشد قرآن مجید را به طور قاطع، تفسیر و معنا کرد؛ زیرا خطر بزرگ این کار استناد این نظر در اذهان، به قرآن کریم است و اگر چند قرن بعد، بطلان آن ثابت یا فرضیه ای دیگر مشهور شد، بسا در صحت مطالب قرآن بسیاری که از واقع و چگونگی امر و اشتباهی که در تاءویل و تفسیر شده اطلاع ندارند، تردید کنند.

بالاخره در تطبیق آیات قرآن بر فرضیه ها و نظریات علمی، باید باز هم منتظر بود، هر وقت در هر مورد نظریه ای که غیر از آن متصور نباشد، عرضه شد، انطباق آن را با قرآن مجید و احادیث معتبر مورد بررسی قرار داد، مثلا امکان تسخیر کره ماه یا کرات دیگر را تا این حدی که در عصر ما عملی شده می توانیم از نظر قرآن مجید بررسی نماییم، وقتی این موضوع را بررسی می

کنیم می بینیم نه فقط اشاره ای در قرآن مجید بر عدم امکان تسخیر ماه نیست بلکه آیاتی که دلالت دارند بر اینکه ماه و آفتاب و کواکب را خدا مسخر انسان قرار داده این واقع را تائید می نمایند و ما به کمک پیشرفت علم و صنعت می فهمیم که تسخیری که در این آیات است ، به معنای محدودی که بسا بعضی از پیشینیان به واسطه نقص علمی تصور می کردند، نیست و کلام مطلق خدا را بی جهت مقید می کردند. می بینید در این موضوع چگونه پیشرفت علم با قرآن مطابق درآمده یعنی پس از چهارده قرن علم تا این حد به قرآن رسیده است ، این هم اعجاز قرآن است و هم تطبیق قرآن با آن بی اشکال است و در واقع نه تاءویل است و نه توجیه بلکه روشن شدن معانی است که لفظ، آن را کاملاً می تواند در بر بگیرد اما در نظریه هایی که این طور نیست و مبتنی بر دلیل عقلی و ریاضی هم نمی باشد و مبنایش حدس و شواهد غیر قطعی است باید منتظر آینده بود. و از ظاهر قرآن دست برد نداشت ، بسا که چند قرن دیگر همین ظاهر اثبات شود؛ چنانکه در مورد تسخیر ماه ، حقایق قرآنی اثبات شده و بعدها ثابت تر خواهد شد.⁽⁷⁵⁾

فقط اینجا کاری که می توان انجام داد این است که بخواهیم از قرآن مجید به طور صریح و قاطع دلیلی بر صحت یا نفی نظریه ای پیدا کنیم یا اینکه انطباق بعضی از آیات را به طور احتمال با آن بررسی نماییم که در صورت اول اگر دلیل قاطعی یافتیم همان را می پذیریم و در صورت دوم اگر احتمال ، عقلایی و عرفی بود، روی احتمالش بحث را ادامه می دهیم .

ارزش نظریه نشو و ارتقا

نکته پنجم نظریه نشو و ارتقا از طرف دانشمندان مورد مناقشات علمی واقع شده و بر آن ایراداتی نموده اند که جواب قانع کننده ای به آنان داده نشده است. از جمله مخالفان سرسخت که با ادله بطلان، نظریه داروین را رد می کنند، ((دوکاتروواژ)) طبیعی دان مشهور فرانسوی و ((ورگو)) عالم آلمانی و ((کوپ)) و ((اسان هیلر)) دانشمندان زمین شناس و ((پوهن)) و دیگران می باشند که حتی برای اثبات عکس نظریه داروین نیز استدلال کرده اند.

ایرادات علمی که بر این فرضیه شده بسیار است مانند اینکه: سؤال می شود این نشو و ارتقا در حیوانات دریایی صورت پذیرفته و حیوانات دریایی به همان حالی که از ابتدا بوده اند باقی مانده اند و یافت نشده است که تحت تاءثیر این قانون واقع شده باشند و همچنین تحول حیوانات زمینی به حیوانات هوایی چگونه صورت گرفته است؟

و مثل اینکه: گروههایی از طبقات و انواع عالیترا در طبقات پایین تر زمین یافت شده اند در حالی که طبق این قانون، باید آثار این نوع در طبقات بالاتر باشد و بعضی از انواع نازل تر در طبقات بالاتر واقع شده در حالی که باید در طبقات پایین تر باشد.

و مانند اینکه: بعضی از انواع و گروههای جانداران یافت شده اند که در زمانهای قدیم کاملتر از امروز بوده اند در حالی که باید امروز کاملتر باشند، حتی طبیعی دان معروف ((دوکاتروواژ)) در مورد انسان این نظر را دارد که نه فقط انسان قدیم با انسان معاصر فرقی ندارد بلکه نواقص انسان کنونی از انسان قدیم، بیشتر است.

و مانند پرسش از چگونگی انتقال میمون از حیوان به انسان و تکامل انسان از میمون و واسطه بین انسان و میمون⁽⁷⁶⁾ و بین هر نوع سافل و نوع عالی، چون جهش و تغییر ناگهانی قابل قبول نیست، و ((موتاسیونیستها)) از عهده پاسخ به ایراداتی که بر جهش و تغییر شکل ناگهانی وارد است بر نخواهند آمد و نمی توانند نقاط تاریک آن را روشن نمایند. و اگر قائل به انتقال و نقل تدریجی نیز شوند، جواب داده خواهد شد که در زمین شناسی با همه کاوشها و جستجوهای که از حلقه مفقوده کرده اند اثری از آن یافت نشده است.⁽⁷⁷⁾

و مانند تطور جنین، که مخالفان ((تحول)) به آن استشهاد کرده و می گویند این همه تغییر و تبدل که در جنین پیدا می شود، بر حسب ((نظریه تحول)) باید در طی قرن‌ها و عصرها و دورانها و دهها هزار سال انجام بگیرد، چگونه بدون نوامیس، تحولی که در تاریخ زندگانی به قول شما ایجاد تکامل می کند انجام می پذیرد؟! مطلب دیگر این است که این نظریه نه فقط اصلش بر اساس حدس و گمان است، در فروعی هم که بر آن مترتب کرده اند مثل اینکه نوع انسان تکامل یافته از نوع میمون باشد نه انواع دیگر، نیز مبنی بر حدس است که ناشی از تشابه جسمی میمون و انسان است با اینکه فرقه‌های جسمی و مهمتر روانی و اخلاقی بین این دو نوع، این حدس را بسیار ضعیف می سازد و حتی از ((پینچر)) که از مشاهیر دانشمندان طرفدار فرضیه تکامل است، نقل شده که جای شک و تردید نیست در اینکه انسان از نسل میمون نمی باشد؛ زیرا میمون دارای ساختمانی است که نوع انسانی محال است از نظر تشریح، تکامل یافته میمون باشد؛ به هر حال، غرض از این مطالب در اینجا رد بر نظریه نشو و ارتقا نیست بلکه غرض این است که این نظریه آن مقام و ارزش را ندارد که آیات

قرآن مجید را بر اساس آن تفسیر کنیم و یا اینکه با اعتماد بر آن ، دست از ظواهر آیات قرآن و دلالت آنها بر داریم .

فقط تذکرا مختصری از سخنان برگسون (1859 - 1941) فیلسوف مشهور فرانسوی و برنده جایزه نوبل ونویسنده کتابهای ((المحاولة فی درس اوضاع الوجدان)) و ((المادة و الذّاکرة)) و ((التطور الخلاق)) را می نویسیم .

این فیلسوف که مختصری از فلسفه و آرایش در کتاب ((تهافت الفلسفة)) و کتاب ((قصة الايمان)) آمده است ، پس از مطالبی که در رد مادیین و نظریه تطور بیان داشته و آنان را به خطا نسبت داده می گوید:

تطور حیات بر این صورتهای زشتی که ((داروین و اسپنسر)) کشیده اند ممکن نیست .

و در ضمن حمله هایی که به مادیین و کسانی که پیدایش موجودات را از راه تصادف و انتخاب طبیعی پنداشته اند می نماید و آنان را مسخره می کند و بر بطلان نظرشان برهان می آورد می گوید:

چگونه عقول ما می تواند تصدیق کند که قوه باصره تمام حیوانات به طریق تصادف و تطور و انتخاب طبیعی موجود شده باشد. محال است که چشم ، آن دستگاه عجیب و غریب پیچیده از آغاز، بدون واسطه و علت غیر مادی از ماده به این صورت کامل به وجود آمده باشد.

اگر ما مذهب تطور را بپذیریم و با آنانکه این مذهب را دارند متفقا بگوییم دستگاه بینایی جمیع حیوانات پس از پیدایش ، بعد از یک سلسله تطورات بسیار به واسطه ناموس انتخاب طبیعی و تاءثیر محیط و ظروف و احوال و شرایطی که حیوان در آن قرار دارد به این مرتبه از کمال کنونی رسیده است . آیا می توانیم عقل خود را قانع کنیم به اینکه شرایط و ادوار و ظروف و احوالی

که برای چشم انسان جلو آمده به تمام معنا و صددرصد با شرایط و احوال دورانهایی که بر چشم جمیع حیوانات گذشته ، مطابقت داشته است ؟

باز می گوید: انتخاب طبیعی پایه اش بر تصادف است ؛ زیرا کسانی که این نظر را دارند گمان می کنند که هر موجود زنده ای تحت تاءثیرات مختلف قرار می گیرد و لکن آنچه برای یک موجود زنده از اسباب و مؤثرات و عوامل تکامل اتفاق می افتد ممکن نیست که عینا برای تمام موجودات زنده اتفاق بیفتد بلکه به طور قطع این عوامل ، مختلف می باشند. پس ناچار باید در نتیجه هم ، این اختلاف باشد و باید قوه باصره و دستگاه بینایی حیوانات مختلف ، مختلف موجود شود در حالی که در تمام حیوانات این دستگاه به صورت واحد است .

سپس ((هنری برگسون))، ((نظام زوجیت)) را بررسی می نماید و مادین را بازهم مسخره می کند و می گوید:

اگر ما پذیرفتیم که این تصادف سحرآسا و عجیب و باور نکردنی در تکوین دستگاه بینایی جمیع حیوانات به یک نقشه و صورت امکان پذیر است ، در عالم نبات چه خواهیم گفت که مسیرش به تمام معنا با راه و مسیر حیوان اختلاف دارد مع ذلک می بینیم که هر دو در راهی از راههای حیات باهم اتفاق دارند.

ما می بینیم که نبات و حیوان در عمل تناسل از یک روش پیروی می کنند، پس چگونه حیوان برای عمل تناسل ((نر و ماده)) را اختراع کرده و نبات نیز همین طریق را اختراع کرده ؟ و تصادفات تمام عوامل تطور و تحول و انتخاب طبیعی در تمام نباتات و حیوانات صد درصد مطابق در آمده است ؟ سپس می گوید: محال است که این اساس واهی اساسی که آن را انتخاب طبیعی نامیده اند اساس این تطابق و توافق باشد.⁽⁷⁸⁾

از جمله دانشمندانی که نظریه داروین را رد کرده اند یکی ((ایف دورج)) عضو سابق مجمع علمی فرانسه و دیگر ((م. جولد اسمیت)) را نام می برند، این دو نفر در کتابی که به نام ((نظریات تحول)) نوشته اند (در ص 345) می گویند: مگر یک نفر مانند ((نیوتن)) پیدا شود و به طور ظفره با اکتشاف جدید غیر منتظر این مسأله را حل نماید، تا اینکه می گویند:

((داروین)) وقتی ناموس ((انتخاب طبیعی)) را مطرح کرد، خیال می کرد نیوتن این نظریه است ولی متأسفانه نظریه او در برابر نقل و ایراداتی که بر آن وارد آمد پایدار نماند.⁽⁷⁹⁾

نکته ششم: تفصیلاتی که در چگونگی جدا شدن زمین از خورشید و سرد شدن زمین و پیدایش انسان بر روی کره زمین گفته شده حاکی از ابداع و پیدایش ماده جهان از عدم است؛ زیرا اگر این جریان دلیل بر ابداع و حدوث نباشد، پس باید پیش از مدتی که به فرض برای سرد شدن کره زمین⁽⁸⁰⁾ و ظهور تمام این فعل و انفعالات و پیدا شدن موجود زنده در آن گفته اند، به میلیاردها و باز هم میلیاردها سال، این جریانها واقع باشد و اکنون نوعی که هزارها بار از انسان، تکامل یافته تر و پیشرفته تر باشند موجود باشند و بالاخره این تفصیلات، قدیم بودن عالم و ازلیت ماده را که بعضی از طرفداران نشو و ارتقا می گویند رد می کند.

بنابراین، باید حدوث عالم را قبول کرد و با قبول این عقیده، وجود خدا ثابت می شود؛ زیرا هیچ حادثی بدون علت، وجود نخواهد یافت.

وقتی این عقیده که طبق ادله دیگر نیز قطعی و یقینی است بر اساس همین نظریات نیز ثابت شد، نظر آنانکه مخالف نشو و ارتقا هستند و مذهب تعاقب خلق را پذیرفته اند تاءبید می شود؛ زیرا خلق دفعی در اینجا هم مثل اولین

موجود زنده ثابت می گردد و با ثبوت آن در مورد انسان و انواع دیگر نیز هرگونه استبعاد و اشکال بر طرف خواهد شد و چون کتابهای آسمانی از جمله قرآن مجید و احادیث معتبر که در مثل این امور غیبی و پنهان از نظر (اموری که برهان عقلی و ریاضی و حسی یقین آور بر آن نمی توان اقامه کرد)، یگانه مدرک و سند معتبر است نظریه تعاقب خلق و اصالت انواع ، مخصوصا نوع انسان را بیان می نمایند، پس باید آن را پذیرفت .

نتیجه

با توجه به این نکات حساس ، پاسخ پرسش پیرامون فرضیه داروین که متضمن سه پرسش است ، را مطرح می نماییم :

1- ارزش فرضیه داروین و تکامل و انتخاب طبیعی از نظر علمی ضمن نکته سوم و پنجم و ششم به طور خیلی مختصر بررسی شد و ضعف و نادرستی آن معلوم گردید و از نظر دینی هم اگرچه گفتیم که این موضوع جزء اصول اعتقادی نیست و اگر کسی از اینکه انواع چگونه پیدایش یافته یا حیات چگونه و درچه مسیری خلق شده غافل بماند، مسؤ ولیتی ندارد ولی چون کتابهای آسمانی از جمله قرآن مجید دلالت دارند بر اینکه تمام انواع یا بعضی از آنها از جمله نوع انسان یا این نسل فعلی از آغاز به همین نحو خلق شده اند، نظریه تکامل در این حدود پذیرفته و قابل قبول نیست .

2- داروینیسم ، نه با عقیده الهیّین و اعتقاد به خدا منافات دارد و نه برهان عنایت و لزوم وجود قصد و هدف را رد می کند؛ و خود داروین نیز چنین نتیجه ای را از آن نگرفته است ؛ زیرا چنانچه قبلا هم اشاره شد، چه انواع به طور مستقل ایجاد شده باشند و چه همه منتهی به نوع واحد و موجود تک سلولی

شوند، خلقت چنین موجودی که در مسیر قانون تکامل، مظهر این همه نظامات می شود نیز دلیل بر قدرت خداست و در برهان عنایت و نظم به وجود این نظم و مطابقت و هماهنگی و تناسبی که در عالم و مخلوقات است استدلال می شود، تفاوت نمی کند که آنچه در آن، این نظام برقرار است دفعتاً به وجود آمده یا به تدریج و تحت تأثیر نوامیس تطور، تکامل یافته باشد؛ چون همین تکامل تدریجی و انتخاب طبیعی در میدان تنازع در بقا که با دقت و نظم موجودات را تا اینجا آورده است، دلیل وجود قصد و هدف و شعور است.

زیرا واقع بودن موجود زنده در چنین مسیری که به این همه آثار و نظام محیرالعقول منتهی می شود، حتماً به طور تصادف نخواهد بود، سیر چندین میلیون سالی موجود زنده تک سلولی از آنجا تا اینجا و گذشتن آن از این راههای پریچ و خم و مسافت طولانی و قابلیت آن برای قبول این همه فعل و انفعالات، عجیب و مبهوت کننده بوده و بودن آن در چنین مسیر کامل ارتقایی، دلیل بر وجود قصد و هدف است و با وجود نظم و تناسب و قابلیت پذیرش نظم، مجرد حصول تدریجی، دلیل نفی قصد و شعور نمی شود؛ چنانکه تکوین درخت از هسته در یک مدّت طولانی و پیدایش انسان از نطفه تحت نوامیس و قواعد معین، برهان نظم را رد نمی کند بلکه تائید می نماید.

آنچه الهی می گوید، دلیل قصد و شعور است، گفته الهی این است که موجود زنده چگونه تغییر شکل می دهد و چگونه به مسیری که به تکاملش منتهی می شود هدایت می گردد، خودش می فهمد یا به طور ضرورت و کورکورانه است؟ چرا وقتی در محیطی که مناسب با زندگی او نیست واقع می شود منقرض نمی گردد؟ آیا تبعیت این موجود از این نظام دلیل بر قصد و شعور نیست (81)؟

پس به هر نحو که گفته شود، عنایت و هدف و شعور اثبات می شود و حصول انواع چه به این نحو باشد یا به آن نحو، عنایت و هدف را ثابت می کند اصول داروینیسیم غیر از سرگذشت و به قول بعضی وصف موجود زنده ، چیزی نیست و علت را بیان نمی کند.

مسئله ای که شعور و التفات را اثبات می کند، مسأله سر تبعیت هر موجود از وضع محیط و وراثت و برقراری تنازع بقا در تکامل موجودات زنده است ، این خود نظام بسیار عجیبی است که از آن ، این همه نظامات و توافقات تا بحال پدید آمده و هرگز بدون عنایت و قصد و شعور، خود به خود آن را نمی توان فرض نمود و نوامیس و اصولی که گفته اند بر فرض صحت و اصالت ، اصل پیدایش موجودات و پیدایش حیات و حقیقت ظواهری را که حس می کنیم نمی تواند تفسیر و توجیه نماید، به هر حال ، پندارها و گمانهایی که فرضیه تکامل بر آنها بنا شده در برهانهایی که بر وجود خدا اقامه شده خللی وارد نمی کند. ((دوآردلونز کیسل))، استاد علوم ، دکتر در حقوق ، استاد و رئیس اداره زیست شناسی ، جانورشناس و حشره شناس می گوید:

((اگر علمای طبیعی دلایل علمی را همانطور که برای اخذ نتایج علمی و تاءمین منظور شخصی ، مطالعه می کنند از نظر دلالت بر وجود خدا مورد مطالعه قرار دهند، قهرا به وجود صانع معترف خواهند شد، البته باید تعصب را کنار بگذارند، چه مطالعات علمی ، هر صاحب عقل سلیم را مجبور می کند که به یک علت اولیه قایل شود که ما آن را خدا می نامیم .

خداوند به نسل کنونی بشر یعنی نسل ما، لطف بیشتری نموده و با کشفیات مهمی که در علوم طبیعی صورت می گیرد ما را غرق رحمت فرموده و تمامی

افراد بشر اعم از علما و عوام باید به شکرانه این موهبت عظمی ایمان خود را راسخ تر کنند.

(تا اینکه می گوید:) باید دانست که تکامل یکی از قوانین طبیعت است که خداوند در موقع خلقت عالم مادی، آن را خلق کرده)).

پس از یک سلسله مطالب در این زمینه می گوید:

((باید قبول کرد که در پشت این تحولات و تغییرات، قوه عاقله ای وجود دارد که آنها را ایجاد و برقرار نموده است و همچنین باید اذعان کرد که تحولات، نتیجه مشیت یک صاحب اراده حکیم است.

(تا اینکه می گوید:) پدیده تکامل و طرز انجام یافتن آن به طوری که ما مشاهده می کنیم مظهر یک حکمت عالی است)).⁽⁸²⁾

3 - در مورد آیاتی که پرسش شده، آیا می توان نظریه تکامل را (به این کیفیت که تمام انواع، مشتق از یک موجود تک سلولی باشند) در مورد پیدایش انسان از آنها استفاده کرد یا نه؟

قبلا باید توجه داشت آیات راجع به خلقت انسان و سایر جانداران، آفرینش آسمان و زمین و به طور کلی عالم خلقت خیلی بیش از اینهاست و باید در تفسیر آیات راجع به هر موضوع، تمام آیات مربوط به آن را در نظر گرفت. به علاوه محتمل است که بعضی از آن آیات از تشابهات باشند که در تاءویل و تفسیر آن حتما باید از احادیث و روایات استفاده کرد و بدون مراجعه به احادیث، اظهار نظر قطعی در مورد این گونه آیات خطاست.⁽⁸³⁾

و اما آیاتی را که پرسیده اید: آیا می توان آنها را طبق این نظر، شرح و تفسیر نمود، دو قسم می باشند؛ بعضی با نظریه تطور ارتقایی در مورد نوع انسانی قابل انطباق نیستند و بعضی دیگر اصلا به این بحث ارتباط ندارند: (وَلَقَدْ

خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَأِئِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ
يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ (84).

محتمل است که به دلالت آیات دیگر، مراد از ((خلقت)) خلقت مادی وجود آدم باشد و مراد از ((تصویر)) این باشد که او را به صورت انسان مستوی الخلقه و یا اندام معتدل و متناسب به وجود آورده و صورت دادیم، پس معنا این می شود که: ((هرآینه ما آفریدیم شما را (از خاک، گل چسبنده خشک شده) پس شکل دادیم شما را...)).

محتمل است که مراد از ((خلقت)) خلقت روح هر انسان و مراد از ((تصویر)) این صورت ظاهر و جسمی باشد.

بعضی وجوه دیگر نیز در تفسیر این آیه فرموده اند که در هیچ یک، جمله: ((وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ)) به اینکه ما شما را از یک موجود تک سلولی آفریدیم تفسیر نشده و از لفظ ((خَلَقْنَاكُمْ)) هم این معنا مستفاد نمی شود؛ فقط اشاره به اصل خلقت و اینکه شما مخلوق هستید و خدا شما را آفریده و تصویر فرموده و صورت داده است، از آیه استفاده می شود، اما نمی توان چگونگی خلقت و اینکه اشاره به کیفیت تکامل انسان از تک سلولی باشد را به آیه نسبت داد و بیشتر از این نیست که این آیه آن را نفی نمی نماید.

(وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَءٍ مَسْنُونٍ) (85)؛ ((هر آینه به تحقیق آفریدیم انسان را از گل سیاه بد بوی متغییر)).

این آیه مضمونش هرچند با مبادی بعضی نظریات مطابق باشد به طور کلی، نظریه تکامل را تاءبید نمی نماید و شاید خالی از اشعار به این نباشد که آفرینش انسان این چنین بوده نه انواع دیگر.

(هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا...) (86)؛ ((اوست که شما را از نفس واحد آفرید و از

او جفت او را قرار داد تا به سبب او آرام گیرد پس چون او را در بر گرفت ، بار سبکی برداشت)) .

آیه فوق به ملاحظه این آیه : (...لَيْسَ كُنْ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمَلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنُكَوِّنَنَّ مِنْ الشَّاكِرِينَ)

دلالت بر خلقت آدم و حوا و فلسفه و فایده ازدواج و چگونگی تکثیر افراد بشر و حالات روحی و نفسانی پدر و مادر در هنگام بارداری زن ، دارد و چنانکه ملاحظه می نماید برخلاف فرضیه تکامل دلالت دارد و اگر هم کسی خیلی اصرار کند بیشتر از این نمی تواند بگوید که این آیه سرگذشت بشر را از هنگامی که به مرحله انسانیت رسیده بیان می کند، به هر حال فرضیه تکامل را تاءید نمی نماید.

(ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا...) (87)

این آیه نیز برعکس آنچه شما استفاده کرده اید که اشاره ای است به تکامل مهره داران از بی مهرگان ، مربوط به آفرینش افراد انسان و مراحل تکاملی نطفه تا به مرحله آفرینش روح است ؛ زیرا قبل از این آیه ، این دو آیه است : (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ # ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ).

آیات دیگر نیز که فقط به شماره آنها اشاره کرده اید مفاد و مضمونشان در همین حدود است ، مثل آیه یازده از سوره صافات (...إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ).

و مثل آیه دوّم از سوره انعام (هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ...).

و آیه پنجم از سوره حج (...فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ نُورَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَعَجْرٍ مُخَلَّقَةٍ).

و آیه هفتم از سوره سجده (الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ # ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ).

و آیه دوم از سوره دهر (إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ...).

و آیه چهاردهم از سوره الرحمن (خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ).

و آیه هفتم از سوره انفطار (الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّكَ فَعَدَلَكَ).

و آیه هفتم از سوره قیامت (أَلَمْ يَكُنْ نُطْفَةً مِنْ مَنِي يُمْنِي # ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّى).

و امثال این آیات ، همه یا بر آغاز خلق انسان دلالت می کنند و فقط اشاره ای به این دارند که مبداء نوع انسانی گل خشک است و یا اینکه دلالت بر آغاز خلق افراد انسان از نطفه دارند، بنابراین ، اگر نظریه تکامل را رد نمایند، تاء پید این نظر هم از آنها استفاده نمی شود. علاوه براین ، بعضی از آیات قرآن مجید صریحا پیدایش آدم را به طور ابداع بیان می کند مثل آیه (إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ)⁽⁸⁸⁾؛ یعنی: ((مثل عیسی نزد خدا مثل آدم است که او را از خاک آفرید پس به او فرمود، بشو، پس شد)).

خلاصه ، قدر یقینی آنچه پس از ملاحظه مجموع آیات راجع به آغاز خلق انسان و احادیث معتبره استفاده می شود این است که این نسل موجود، انسانی نوعی ، مشتق از انواع دیگر نیست که طبیعت آن را به تدریج به این ترقی و کمال رسانده باشد آنچنانکه طرفداران نشو و ارتقا و علمای طبیعی بحث می کنند، بلکه نوعی است که خدا آن را ابداع فرموده است با همین شکل و غرایز و استعدادات و مشاعر و حواس ظاهره و باطنه ، خدا، دوزوج از این نوع آفرید و تمام نسل موجود به آنان منتهی می شوند؛ چنانکه می فرماید: (...إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى ...).⁽⁸⁹⁾

بنابراین ، باتوجه به اینکه اصل پیدایش نوع انسان از موجود تک سلولی و بالا خره تکامل آن از میمون از قرآن استفاده نمی شود و بلکه بعضی از آیات بر آفرینش انسان به طور ابداع دلالت دارند و با توجه به اینکه اصل فرضیه تطور و تکامل به فرض آنکه از آن ایرادات خلاص شود (که هرگز خلاص نخواهد شد) از حد حدس و گمان ، بالاتر نمی رود و ممکن است از نظر علمی در آینده فرضیه های دیگر مطرح و تاءیید شود، نباید امثال این آیات را با توجیه و تاءویلهای سست به آن نظریه تطبیق کرد و قرآن مجید را تفسیر به راءی نمود.

پرسش دوازدهم

چون در ضمن پاسخ به پرسش یازدهم ، سخن از نوامیس طبیعی در میان آمد، نظر به اینکه بعضی ، عالم طبیعت را به طور مستقل تحت تاءثیر این نوامیس می پندارند و حوادث طبیعی را به آنها استناد می دهند، این سؤال پیش می آید که ارزش این نوامیس و تاءثیر آنها در حوادث تا چه حد است ؟ و آیا توجیه و تعلیل حوادث به این نوامیس بدون تعلیل آن به اراده و مشیّت الهی ، قانع کننده است یا آنکه هرچند وجود این نوامیس و تاءثیر آنها را بپذیریم بازهم از استناد مجموعه کاینات طبیعی و نظاماتی که در آنها برقرار است به قدرت مطلقه الهی و مشیت ذات علیم و حکیم او چاره ای نیست ؟ و اصولاً آیا این نوامیس وجود دارند و مثل سایر کاینات مادی ، قابل لمس و محسوس و مرئی هستند یا چیزهایی غیر مستقل و بلکه سرگذشتی از احوال و اوضاع و ارتباطات کاینات می باشند و بالا خره وجود این نوامیس ، ذهنی و فرضی است یا واقعی؟

پاسخ :

اگرچه در پاسخ یازدهم به طور فشرده راجع به این نوامیس و ماهیت آنها اشاره ای شد و معلوم شد که در دلالت کاینات و حوادث طبیعی بر وجود خدا تفاوت نمی کند که نوامیس ثابت در پیدایش حوادث مؤثر باشند یا نباشند؛ چون نوامیس هم مثل سایر اسباب و مؤثرات طبیعی؛ مانند آفتاب و هوا و چیزهای دیگر در سلسله علل طبیعی حوادث واقع می شوند، اما نه وجود این نوامیس وجوب دارند و نه نسبت قصد و شعور به آنها صحیح است. مع ذلک در اینجا به اندازه ای که این موضوع تا حدودی روشن شود و معلوم گردد که این سخنان با الفاظ و اصطلاحات هم اگرچه حاکی از واقعیاتی باشد در ادله خداشناسی خللی وارد نمی کند و مسیر تحقیق در باره این نوامیس، هرگز به نفی ایمان منتهی نمی گردد، توضیحاتی به عرض می رسد:

برخی پیرامون نوامیس طبیعی و قواعدی که در عالم کون، دانشمندان از راه استقرا و آزمایشهایی کشف کرده اند مبالغه می نمایند و برنامه ای را که هر موجود به حسب نوع و آنچه دیده شده در پیدایش و بقا و زوال طی می کند غیر قابل تغییر شمرده و حرکات و حوادث را به طور مکانیسم تحت تاءثیر این نوامیس بدون قصد و هدف پنداشته و به همان الفاظ ناموس، قاعده و سنت طبیعی، دل خوش کرده و از توجه به خدای آفریدگار منصرف شده اند. اینان در این همه نظامات و هماهنگیهای محیرالعقول که حتی در بین نوامیس گوناگون برقرار است، هیچ گونه توجیه و تفسیری جز جهل به حقیقت، اگر معترف به جهل خود باشند و از مرکب غرور علمی پیاده شوند، ندارند.

علوم تجربی و طبیعی ، پاسخ درست و اطمینان بخشی به این پرسشها نمی دهد:

آیا در عالم طبیعت ناموس تخلف ناپذیری به طور مطلق وجود دارد؟ آیا هرچه ذاتی اشیا، شناخته شده ، ذاتی آنهاست ؟ و در شناخت ذاتیات کاینات طبیعی ، به تجربه و استقرای صد در صد می توان اعتماد کرد؟ و آزمایش و استقرا برای کشف ذاتیات اشیا ی مادی ، یقین آور است ؟

آیا نوامیس به همین تعداد است که دانشمندان در رشته های مختلف علوم بر آن اطلاع یافته اند و نوامیس و قواعد دیگری که بسا مانع از تاءثیر کامل این نوامیس باشد، وجود ندارد؟

آیا ذاتیات اشیا ی طبیعی همین هاست که کشف شده ؟ اگر برخی از چیزهایی که محتمل است موانع دایمی ظهور ذاتیات اشیا باشند نبود، ذاتیات اشیا ی طبیعی ، طور دیگری شناخته نمی شدند؟

آیا قانون جاذبه عمومی نیوتن که می گوید: هر دو جسم مادی که دارای جرمهای مختلف می باشند و به فاصله معینی از یکدیگر قرار گرفته اند به نسبت مستقیم حاصل ضرب دو جرم و به نسبت معکوس مجذور فاصله شان یکدیگر را جذب می کنند، حقیقتش چیست ؟

آیا آنچه هست و نوامیسی که برقرار است باید چنان باشد؟ مثلا همین قانون که از دو جرم هرکدام سنگین تر است جاذب جرم دیگر است باید چنین باشد؟ و چون باید چنین باشد می گویند هر جرم سنگین ، جاذب جرم سبک است ؟ یا فقط طور وجود هر جرم با جرم دیگر و ارتباط آنها را با یکدیگر این گونه یافته اند؟ گمان نمی کنم کسی بگوید باید این چنین باشد و بتواند محال بودن وضع دیگر، حتی عکس این وضع کنونی را انکار کند.

یا نظریه نشو و ارتقا و نوامیس چهارگانه ای که می گویند (به فرض اینکه آنها صحیح باشند) آیا باید چنین باشد؛ یعنی انواع ، باید به سوی تکامل بروند یا عکس آن هم امکان داشت ؟ که بعضی از انواع یا تمام آنها به سوی نقص بروند یا هر نوع همواره ثابت باشد؟ علوم تجربی و طبیعی نمی تواند جواب دهد که باید چنین باشد؛ فقط اگر کسی نظریه تحوّل و تطور را بپذیرد بیشتر از این نمی تواند بگوید که چنین هست و غیر از این نیست پس هیچ ناموسی وجودش بالذات ثابت نیست و مثل هر پدیده مادی ، ممکن است باشد و ممکن است نباشد.

حال آیا چگونه شده است که این گونه اش پیدا شد و طور دیگر اتفاق نیفتاده ؟ پرسشی است که مادی نمی تواند به آن پاسخ دهد؛ چون او لزوم وجود یک نظام متقن و استوار را در عالم طبیعت نمی تواند ثابت کند؛ زیرا قصد و هدفی را در عالم ماده قائل نیست و کائنات را به قدرت ذات حکیم و علیم خدا مستند نمی سازد تا نظام حاکم بر آن را اتم و اکمل نظامها بداند.

ولی الهی و موحد می گوید که این عالم و این مخلوقات و وجود این انسان باید چنین باشد؛ زیرا او مبداء آفرینش را اراده خدا می داند و معتقد است که در خلقت ، قصد و هدف وجود دارد و آنچه هست باید چنین باشد و موجودی مثل انسان بر حسب حکمت و مصلحت الهی باید چنین آفریده شود که اگر چنین که هست آفریده نمی شد چیز دیگری بود و انسان آفریده نشده بود و نقض غرض لازم می گشت ، به فرموده فیلسوف بزرگ اسلام ، خواجه طوسی 1:

جز حق ، حکمی که حکم را شاید نیست حکمی که ز حکم حق برون باشد نیست

هرچیز که هست آن چنان می باید وان چیز که آنچنان نمی باید نیست

مادی نمی تواند بگوید باید باشد و باید چنین باشد و باید آفریده شود و باید چنین آفریده شود؛ فقط می تواند بگوید چنین هست . و چنین هست غیر از این است که چنین باید باشد. بعلاوه ، از بیان علت اینکه چرا چنین هست نیز عاجز است و نمی تواند بگوید این نوامیس ، کوروکر بدون اینکه قصد و شعوری داشته باشند و همدیگر را دیده باشند و قراری گذاشته و انجمنی تشکیل داده باشند، چگونه با هم هماهنگ شده و این عالم را رهبری می کنند؟!

این نوامیس ، چگونه به طور استقلال و از چه وقت ، مؤثر در حوادث طبیعی شدند و چرا با اینکه فرض این است که وجود آنها وجوب و لزوم ندارد وجود یافتند؟ و چگونه این نظامات و قواعد، خود به خود حاکم بر عالم طبیعت شدند و از کی تشریف آوردند؟ چون اشیا - چنانکه گفته شد بالذات اقتضای این نوامیس را ندارند.

کدام یک از این نوامیس ، ثابت هستند؟ و اصلا چگونه می توان با اتکای به علوم تجربی و طبیعی ، ناموس و قاعده ای را ثابت و تخلف ناپذیر دانست ؟ ما وقتی شیئی را موجود می بینیم فقط می توانیم به طور جزم بگوییم که مقتضی و تمام شرایط و عدم تمام موانع آن فراهم شده تا وجود پیدا کرده است اما هرگز نمی توانیم بگوییم که تمام اسباب و شرایط و موانع وجود آن را می شناسیم .

از این جهت ، کسی نمی تواند خرق عادات و معجزات انبیا را به استناد آن که خلاف نوامیس موجود در جهان است انکار کند؛ چون نه نوامیس جهان به طور قطع شناخته شده اند و نه انحصار نوامیس در اموری که علوم طبیعی کشف کرده ثابت شده است ، بلکه امکان قواعد طبیعی دیگر و نوامیس غیر مادی نیز ثابت و مسلم است ، از طرفی ، اصل وجود نوامیس طبیعی مورد تردید بعضی از علماست . و آنچه از آن به نوامیس تعبیر می شود غیر از نحوه وجود اشیا و

اوضاع فعلی آنها و ارتباطی که بین آنهاست چیز دیگر که وجود آن حتمی بوده و اصل باشد ثابت نیست. و علت بودن سنگینی یک، جرم در جذب جرم کوچکتر که آن را قانون جاذبه عمومی می خوانند معلوم نیست. و در عین حال، این معنایش انکار واقعیت کشف نیوتن نیست⁽⁹⁰⁾ بلکه تردید در مادی بودن قوه جاذبه و فاعل بودن جرم سنگین و مؤثر بودن آن است. و گرنه هر دو جرم، این نسبت و ارتباط را که نیوتن کشف کرده با هم دارند. اما آیا نیوتن در این کشف، علت را هم کشف کرده؟ این مطلب قابل تردید است. و اگر مقصود، علت مستقل است که مثل قانون جاذبه و قوانین طبیعی فاعل باشد. به طریق اولی و به طور قطع غیر معقول و مورد انکار است. و تعلیل حوادث به قوانین طبیعی به طوری که هیچ هدف و قصدی در کار نباشد صحیح نیست⁽⁹¹⁾.

این است که حتی افرادی از بزرگترین متفکرین، نه فقط در ثبات نوامیس و وجوب آنها بلکه در وجودشان نیز تردید می کنند و تدبیر غیبی و تسلط اراده ای ما فوق طبیعت و ماده و امکان تخلف نوامیس را پذیرفته اند.

حتی دانشمند معروف ((امیل بوئرو)) عضو سابق مجمع علمی فرانسه کتابی به نام ((امکان نوامیس طبیعی)) نگاشته که مکرر به چاپ رسیده است.

بوئرو، در این کتاب می گوید: خطاست اگر بگوییم نوامیس، حوادث طبیعی را رهبری می کنند؛ زیرا این نوامیس پیش از اشیا نبوده اند بلکه اشیا اقتضای آنها را دارند (یعنی به عکس اینکه نوامیس علت حوادث طبیعی باشند نوامیس خودشان معلول اشیا طبیعی و از حالات آنها می باشند و این نوامیس فقط بر علایق طبایع اشیا که پیش از وجود نوامیس بوده اند دلالت دارند).

تا اینکه می گوید:

وجودانسان را که صاحب شعوراست نمی توان کارنوامیس طبیعی و فیزیولوژی دانست ؛ زیرا اگر وجود انسان و کارهای او را به طبیعت نسبت بدهیم کارهایی را به طبیعت نسبت داده ایم که از احداث و انجام آن کارها عاجز است.⁽⁹²⁾

((جان کلوند کوثرن)) ریاضیدان و شیمیدان می گوید:

((ماده نمی تواند خود و قوانین حاکم بر خویش را بیافریند. عمل آفرینش ناچار باید به وسیله عاملی غیر مادی صورت گرفته باشد)).⁽⁹³⁾

((رونالد هانری پورتر)) عالم فیزیک و ریاضی می گوید: ((در علم فیزیک به سؤالاتی می توان پاسخ داد که اول آنها لفظ ((چگونه)) باشد)).

و به اغلب سؤالاتی که در اول آنها لفظ ((چرا)) باشد. علم فیزیک نمی تواند جواب بدهد؛ مثلا جواب سؤالی ((چگونه دو جسم همدیگر را جذب می کنند؟)) را قانون جاذبه نیوتن به خوبی داده ولی جواب سؤالی ((چرا دو جسم همدیگر را جذب می کنند؟)) داده نشده است ، حتی جواب بسیاری از سؤالاتی که با ((چگونه)) شروع می شود، احتمالی و تقریبی است.⁽⁹⁴⁾

((هنری بوانکاریه)) ریاضیدان بزرگ در کتاب ((ارزش دانش ،)) از فیلسوف ((ادوارلووا)) نقل کرده است که نوامیس ، از مخترعات دانشمندان است.⁽⁹⁵⁾

((ولیم کروکس)) نیز ضمن بیاناتی همین نظر را اظهار می کند که ((آنچه را ما به ناموس اسم گذاری می کنیم در حقیقت چیزی جز برنامه کائنات نیست و جز یک چهره از چهره های قوه ای که در عالم تکوین عمل می کند نمی باشد. پس اگر بتوانیم جمیع قوانین طبیعی را کشف کنیم و چهره های گوناگون قدرتی را که بر عالم تکوین قاهر و فرمانش نافذ است ، بشناسیم (و خود آن قادر حکیم را شناسیم) نمی توانیم بگوییم که چرا آنها، کرات ، اجرام آسمانی ، جماد،

نبات ، انسان و حیوان مجبور به پیروی از آنچه نامش را ناموس گذارده اند می باشند)).⁽⁹⁶⁾

دکتر ((ج جلیه)) استاد سابق دانشگاه سوربون پاریس در از کتاب ((من الاشاعر بذاته الی الشاعر بها)) طبع سوم می گوید:

((نوامیسی که عالم مادی را رهبری می کنند آن چنانکه مردم گمان می کنند غیر قابل تغییر و ثابت نیستند، ارزش و تاءثیر آنها نسبی است ، لذا ممکن است به واسطه عروض عارضی تغییر کنند یا اصلا کارشان باطل شود.⁽⁹⁷⁾

پس قدر مسلم این است که نمی توان حوادث طبیعی و نظامات حاکم بر عالم کون را به ناموس نسبت داد چنانکه نسبت دادن آن به ماده هم جایز نیست و نمی توان نوامیس طبیعی را ثابت و غیر قابل تغییر شمرد و از نظر علم ، اظهار اطمینان به اینکه این نوامیس همواره همچنین بوده و خواهند بود غلط و حاکی از جهل یا غرور و خودپسندی است . و همچنین تعریف نوامیس به عنوان اینکه اشیائی و عواملی غیر از وضع و ساختمان کاینات و علایق آنها به یکدیگر باشند، دشوار است و لذا برخی از دانشمندان بزرگ که می خواهند سخنانشان استوار و دقیق و به حقیقت نزدیکتر باشد، در مقام تعریف نوامیس به صراحت اظهار تحیر و سرگردانی کرده اند.

پاورقی ها:

74- از جمله آنچه در مجله ((دانشمند)) نقل شده است که : یک جمجمه انسان متعلق به 2/5 میلیون سال قبل در جمهوری آفریقایی (کنیا) کشف شد. ((ریچاردلیکی)) انسان شناس انگلیسی که این جمجمه را کشف کرده است ، می گوید: ((با کشف این جمجمه ، نظریات موجود در باره سیر تکاملی انسان مورد تردید قرار می گیرد)).

اعلامیه مؤ سسه جغرافیایی ملی آمریکا به امضای ((ریچاردلیکی)) حاکی است که تا کنون قدیمی ترین نشانه ای که از انسان به دست آمده بود، متعلق به انسان یک میلیون سال قبل بوده است .

وی فرزند ((لوئی لیکی)) دانشمند فقید انسان شناس است که در ماه مه بدروید حیات گفت. او در یک اجتماع علمی، اظهار داشت که: ((بقایای سنگواره حاوی جمجمه به پیش از 2/5 میلیون سال قبل نسبت داده شده است. مقایسه های مقدماتی و سایر مدارکی که به دست آمده است دلالت بر آن می کند که مواد و مدارک جدید در تجدید نظر و تجدید ارزیابی مربوط به منشاء انسان عاقل، اهمیت بسیار خواهد داشت)).

وی ضمن توضیح در باره اهمیت این کشف گفت: ((با این کشف، فرضیه سیر تکاملی انسان از ((میمون استرالیائی)) و تبدیل آن به ((انسان عاقل)) در ظرف دو میلیون سال، مورد تردید قرار می گیرد و اکنون روشن است که هم زمان با میمون استرالیائی در پیش از دو میلیون سال قبل در آفریقای شمالی، نوع جدیدی از انسان با مغز بزرگ و قامت دو پا وجود داشته است)).

این خبر مهم را هم از روزنامه اطلاعات بخوانید: ((با کشف انسان یازده میلیون سال قبل، تئوری داروین باطل شد. اسکلت انسان یازده میلیون سال قبل در یکی از معادن ذغال ایتالیا کشف شد.

گروستو - ایتالیا - آسوشیتد پرس - اسکلت انسانی که اخیراً در عمق دویست متری و در یکی از معادن ذغال سنگ ایتالیا کشف شده، از لحاظ علمی اهمیت فراوان دارد و به طوری که یکی از دانشمندان اظهار داشته با کشف این اسکلت، بطلان عقیده داروین، دانشمند انگلیسی ممکن است ثابت گردد.

داروین، پس از تحقیقات فراوان و مقایسه اسکلت‌های انسان در ادوار مختلف، به این نتیجه رسید که انسان شکل تکامل یافته یک نوع میمون می باشد. دانشمندان تاریخ طبیعی، پس از کشف اسکلت جدید، اعلام کردند که کشف اسکلت مزبور به صورت ذغال شده نشان می دهد که انسان مزبور متعلق به یازده میلیون سال قبل می باشد. وبر طبق نظریه داروین، خود میمون نیز مقارن همین تاریخ به وجود آمده و به این ترتیب، معلوم می شود که بین ایجاد انسان و میمون، تقارن وجود داشته و انسان بعد از میمون به وجود نیامده و شکل تکامل یافته آن نیست.

نکته جالب توجه این است که قدیمی ترین میمونی که تا کنون شناخته شده، نامش ((میمون جنوبی)) است و در جنوب آفریقا یافت شده و متعلق به پانصد هزار سال قبل است و قدیمی ترین انسانی که شناخته شده، انسان ((جاوه)) و ((بکن)) می باشد که به سیصد هزار سال قبل تعلق دارد و کشف اسکلت انسان متعلق به یازده میلیون سال قبل به کلی تئوریهای مربوط به بنیاد انواع داروین را واژگون می سازد))، (اطلاعات، ص 8، سال 33، شماره 9681 هیجدهم مرداد 1337) سپس در شماره 9682، خبری از خبرگزاری فرانسه نقل کرده که دانشمندان فسیل شناس دانشگاه

رم خاطر نشان ساختند که هیچگونه شکی نیست که اسکلت به دست آمده مربوط به وجود انسان در ده الی دوازده میلیون سال قبل است .

75- پیرامون این بحث به کتاب عالیترین مکتب تربیت یا ماه رمضان ، مقاله ((هلال ماه رمضان))، تاءلیف نویسنده رجوع فرمایید.

76- در کتاب ((علی اطلال المذهب المادی)) ج 1، ص 88، می گوید: داروین نمی گوید که میمون فعلی ، اصل انسان است او می گوید اصل انسان حیوانی است که بین میمون و انسان است که هنوز آثار آن به دست نیامده ، اما داروین میمون را نهایت ترقی شاخه ای از شاخه های حیوان می شمارد، بنابراین ، اشکال بر نظریه او بیشتر می شود.

77- یکی از دانشمندانی که به طور استدلالی و علمی در کتاب ((من لا شاعر الی شاعر))، هم نظریه لامارک و هم نظر داروین را رد کرده و آن را برای تعلیل و تفسیر عوامل و حوادث و معضلات علمی کافی ندانسته و بلکه صریحا با ادله ، راءی به بطلان نظریه لامارک و داروین داده است ، دکتر ((کوستاف جولیه)) می باشد، این دانشمند ضمن استدلالاتی علمی و استشهاد به بررسیهای دانشمندان دیگر، فساد اصول لامارکی و داروینی را ثابت کرده است و حتی از عالم حشرات و زندگی آنها نوامیس مذهب نشو و ارتقا را ابطال و ثبات انواع را ثابت کرده است (رک : علی اطلال المذهب المادی ، ج 1، ص 92 - 101).

78- راجع به نظر علما پیرامون نظریه تطور و تحول و مناقشات بسیاری که در آن کرده اند؛ رجوع شود به : علی اطلال المذهب المادی ، ج 1، ص 82 - 148 .

79- علی اطلال المذهب المادی ، ج 1، ص 110.

80- زمین شناسان می گویند: زمین تقریبا پنج هزار میلیون سال پیش به وجود آمده و دوران اول زمین شناسی که آثار حیات در طی آن پیدا شد، دویست میلیون سال تقریبا طول کشید و دوران دوم ، هفت و دوران سوّم ، یک تا دو میلیون سال . در اینجا تذکر این مطلب هم مناسب نیست که بر خلاف این شایعه که می گویند کره زمین بعد از خورشید موجود شده و از آن جدا گردیده دکتر ((داویدیزر)) دانشمند ستاره شناس معروف رصدخانه دانشگاه ((هاروارد)) می گوید: کره خورشید بعد از زمین خلق شده و زمین و سایر ستارگان در سال اول خلقت به وجود آمدند و برای اثبات نظر خود به تشکیل ستارگان بزرگ از توأم شدن ستارگان کوچک استناد می کند. چنانکه ملاحظه می کنید این نظر با نظریه انفصال ستاره ها از یکدیگر که نظر دانشمندان دیگر است ، کاملا مخالف دارد؛(اطلاعات شماره 9778).

از اینجا می فهمیم که این فرضیه های علمی بر اساس استواری که تردید ناپذیر باشند، قرار ندارند فقط دانشمندان طبق بررسیهای ناقص و استقرائات و تشابهات، حدسی می زنند که صدی پنجاه و بیشتر، محتمل است که صائب نباشد. تاریخ علم روشن می کند که بسیاری از آرای که در عصری از اعصار، حقایق شک ناپذیر علمی شمرده می شد، در عصر دیگر، بطلان و نادرستی آن، ثابت شد.

81- راجع به وجود قصد و هدف و اینکه نظامی که در عالم وجود بر اساس قصد و هدف برقرار شده و رد شبهات مادیین باز هم کتاب ((علی اطلال المذهب المادی))، ج 1، ص 111 - 149 را مطالعه فرمایید.

82- اثبات وجود خدا، ص 56 - 58 .

83- اصولاً یک نظر در آیات متشابه این است که باید منتظر بود تا ((آینده)) تاءویل و معنای آن را روشن سازد مثل این آیات (إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ...) و مثلاً (فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُّبِينٍ)، پس اگر از خود پیغمبر (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) و اهل بیت آن حضرت (ذ) که همسنگر قرآنند، در مورد این آیات متشابه تفسیر و تاءویلی نرسیده باشد، باید منتظر آینده و زمانی بود که تاءویل آن آشکار شود.

84- اعراف / 11.

85- حجر / 26.

86- اعراف / 189.

87- مؤ منون / 12.

88- آل عمران / 53.

89- حجرات / 13.

90- یکی از دانشمندان می گوید: دانشمند در حقیقت بر عجایب ما می افزاید و آن را حل نمی کند، ستاره شناس با علم و دقت و حساب و رصدش چه کاری انجام داده؟ او آشکار کرده است که میلیونها ستاره در آسمان به قوه مرکزی در جای خود باقی هستند، یا در مدار خود در گردش می باشند و قوه جاذبه در بین آنها حفظ توازن کرده و از تصادم و برخورد آنها به یکدیگر مانع شده، سپس وزن خورشید و نجوم و حجم آنها و سرعت سیر هریک و بُعد آنها را از زمین بیان می کند که تعجب ما را بیشتر می سازد. اما جاذبه چیست؟ و قوه مرکزی چگونه پدیدار گشته و این نظام دقیق چگونه به وجود آمده؟ سوّ الهایی است که ستاره شناس از حل آنها عاجز است (سپس از علوم دیگر مثل ژئولوژی (Geologie، زمین شناسی، معرفة الاراضی) و حیات شناسی

مثال آورده و می گوید: دانشمندان غیر از ظاهر این عالم چیزی را شرح نمی دهند و بر تعجب ما می افزایند از همه آنان بپرس مؤلف این کتاب پر از عجایبی که شما بعضی از عجایب آن را شرح می دهید و از شرح بیشتر عجایب آن عاجزید، کیست؟ آیا تالیف هست و مؤلف نیست؟ آیا نظم هست و به وجود آورنده نظم نیست؟ آیا پدید است و پدیدآورنده نیست؟ چه کس در این عالم، حیات را آفریده؟ و کیست آن عقلی که عالم را اداره می کند؟ چگونه میلیونها حقایق و عجایب عالم طبیعت و عجایب وجود خودمان را توجیه و تفسیر می کنید؟

سپس می گوید: آخرین نقطه ای که علم (علوم طبیعی و تجربی) به آن می رسد این است که بر نصف حقایق آگاه شود که آن ظاهر اشیا و پاسخ از پرسش ((چگونه)) است. اما نصف دیگر که نصف استوارتر است، باطن اشیا و پاسخ از پرسش ((چیست)) است که علم به تمام معنا از جواب آن حتی به اندازه یک حرف عاجز است (حضارة الاسلام))، شماره 8 و 9 سال چهاردهم).

اما فطرت بشر و عقل او به تمام این پرسشها جواب می دهد همانطور که قرآن می فرماید: (وَلَسِنَّ سَاءَ لَنَّهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ...). (زمر / 38) 91- مخفی نماند که بحث ما در اینجا آن بحثی که بین اشاعره و دیگران درباره اسباب طبیعی بوده، نیست؛ زیرا آن بحث بین الهیین واقع شده، اشاعره هیچ سببی را طبیعی نمی دانند و می گویند: هرچه را ببینی که در موجود دیگر اثر می گذارد، اثر از خود آن موجود نیست بلکه از عادت ((اللّه)) است؛ مثلاً آتش می سوزاند یا گرم می کند، به هیچ وجه به تاءثیر آتش نیست و آتش سوزندگی ندارد بلکه عادت خدا بر این جاری است که وقتی چیز قابل احتراقی را نزدیک آتش می برند خدا آن را می سوزاند.

و دیگران از جمله دانشمندان شیعه می گویند: اسباب به اراده خدا و به جعل و تسخیر الهی مؤ ثرنند و آیات قرآن نیز بر این معنا دلالت دارند، مانند این آیه (اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ). (روم / 48)؛ یعنی: ((خداست که می فرستد بادها را پس بر می انگیزد (بادها) ابر را پس می گستراند ابر را در آسمان چنانچه می خواهد)).

که این آیه با لطیف ترین بیان تاءثیر باد را در بر انگیزستن ابر در عین آنکه فرستادن باد و گستراندن ابر را در آسمان به خدا نسبت داده، بیان فرموده است و مثل این آیه: (وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ...). (حجر / 22)؛ یعنی: ((فرستادیم بادها را آبهستن کننده)).

پس در عین حالی که اسباب مؤ ثرنند، مسبب الا سباب خداست و هرچه هست مسخر او و اراده اوست. حال چه وجود نوامیس را ثابت دانسته، ولی مؤ ثر مستقل ندانیم و چه اصل وجود آنها را ثابت ندانیم و فقط خود اشیا را سبب بدانیم و از آن تعبیر به نوامیس کنیم، بحث اشاعره و دیگران

در جای خود می باشد. در اینجا سخن میان موحد و مادی است که بعضی از مادیین چون می بینند اگر بخواهند این نظام حاکم بر عالم کون را به ذوات اشیا مثل ابر و باد و باران و آتش و ماده بی شعور و بی قصد نسبت دهند، خرد پسند نیست، سخن خود را عوض کرده و الفاظی مثل قواعد و نوامیس را جلو آورده و حوادث طبیعی را به ناموس و قاعده نسبت می دهند در حالی که معنا یکی است و همان طور که در متن گفته شد اصل وجود نوامیس، مورد تردید است. و در عدم شعور و قصد، نوامیس و ماده تفاوتی ندارند.

92- علی اطلال المذهب المادی، ج 1، ص 64 - 65.

93- اثبات وجود خدا، ص 44.

94- اثبات وجود خدا، ص 46 و 47.

شاید بتوان گفت که ((قانون جاذبه)) فقط پاسخ از این پرسش است که چگونه و یا کدام یک از دو جسم به سوی جسم دیگر جذب می شود؟ نه جواب از اینکه چگونه یا کدام از دو جسم همدیگر را جذب می کنند (دقت بفرمایید).

95- و 3 - ر. ک: علی اطلال المذهب المادی، ج 1، ص 67.

96- ر. ک: علی اطلال المذهب المادی، ج 1، ص 67.

97- علی اطلال المذهب المادی، ج 1 ص 69.

منطق استوار و توحیدی اسلام

منطق توحید و منطق محکم قرآن مجید که تمام کاینات را مخلوق خدا و خدا را خالق هر شیء، مخلوقات را مسخر اراده او، تمام نظامات، قواعد حاکم بر عالم طبیعت، بقای آسمان و زمین و ارتباطات آنها را به یکدیگر فعل خداوند قدیر و به تقدیر آفریننده دانا و علیم می داند، بر این تحیرها پایان می دهد و نور ایمان به خدا را در چنین هنگامه ای که مادیین در دریای تحیر غرق و اسیر دست امواج، هرکدام به سویی می روند، در دلها روشن می سازد.

اسباب و حوادث طبیعی چه اینکه ناموس و قاعده باشد و چه خود اجسام مادی، از نظر اسلام هیچ سبب طبیعی و غیر طبیعی ای فاعل مستقل نیست و هرچه هست و باشد مسخر اراده و حکم خدا و مشیت اوست.

تمام کاینات از اسباب و مسببات بر وجود قصد و هدف، دلالت دارند و هیچ قاعده و سنتی از قواعد و اسباب نوامیس طبیعی، تغییر ناپذیر نیست، خورشید و ماه و تمام مخلوقات در مسیر خود قرار دارند. و در مدارهای خود در حرکت و گردشند و از نظامی که بر ایشان مقرر شده تخلف ندارند:

(وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ # وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ # لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ). (98)

اراده و قدرت الهی است که این برنامه را در عالم تکوین برای مخلوقات مقرر فرموده و هر نوع نظامی را که او بخواهد در آن برقرار شود، می شود. هم نظام را او قرار داده و هم موجودات مسخر و فرمانبر او در تبعیت از این نظام هستند و این نظام به اراده و سنت او ادامه دارد.

این نظام مثل خود ماده، حادث است و به طوری که از بعضی آیات قرآن استفاده می شود زمانی که خداوند می خواهد، تغییر می کند، بلکه فعل انسان نیز بر حسب مشیت و خواست الهی در تاءثیر بعضی از اسباب و علل ظاهری و سرعت و کندی آن و در جلوگیری از تاءثیر بعضی از اسباب و یا باطل شدن سبب مادی یک شیء و نابود شدن آن، مؤثر است که در واقع این هم خود یکی از نوامیس و نظامات است که انسان با استعداد خداداد می تواند در نظام اسباب، وارد شود و کوشش و فعالیت بیشتر کند و بفهمد که چگونه این اسباب را می توان تسخیر کرد و ضمن بررسی خواص اشیا و شرایط و موانع تاءثیر آنها در رشته های مختلف علمی استاد و محقق شود؛ هرچند احاطه بر تمام عالم اسباب و مسببات برای افراد عادی و غیر مؤید من عند الله، میسر نیست.

از نظر منطق اسلام، قواعد و نوامیس ثابت و تخلف ناپذیر، در عالم تکوین یا تشریح، قواعدی است که عقلا تخلف از آن محال غیر ممکن نقض غرض و خلاف لطف عدل حکمت علم قدرت و سایر صفات کمالیه خداوند متعال باشد، مانند: اعطای معجزه به انبیا، عدم تکلیف به غیر مقدور، اشتراط عصمت در انبیا و ائمه (علیهم السلام)، وجود معصوم و حجت در هر عصر و دوره، افزایش نعمت به واسطه شکر، سلب نعمت به واسطه کفران، تاءثیر کار و کوشش، علم و عمل در ترقی و پیشرفت مادی و معنوی و نابودی اقوام و ملل به واسطه خیانت، فحشا، طغیان و فساد. و در عالم تشریح، سنن ثابت الهی که باقی و پایدار است، مانند: احکام ثابت در تمام شرایع و مثل تمام دستورات و تعالیم عبادی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، اخلاقی، جزائی و به طور کلی تمام احکام اسلام در هر موضوع؛ فقط در اینجا نکته ای را که می خواستیم بیان شود همین بود که از نظریک نفر مسلمان تفاوت نمی کند که اسباب و علل ظاهری

حوادث طبیعی ، نوامیس باشند یا خود موجودات مادی ؛ چون در هر دو صورت ، کاینات ، آیات و نشانی های خدا می باشند. و نوامیس هم مثل قانون جاذبه عمومی اگر براهین خداشناسی مثل ((برهان نظم و عنایت)) را محکمتر نسازد و تفسیر آیاتی از قرآن مجید را راجع به حسابها و اندازه های معلوم و معینی که در آفرینش و آسمان و زمین وجود دارد، روشنتر نسازد، از قدرت آن براهین به قدر سرسوزنی نمی کاهد.

البته از تامل در آیات قرآن مجید استفاده می شود که مردم نباید چنان سرگرم توجه به اسباب مادی و نوامیس طبیعی شوند که خدا را که مسبب الاسباب است فراموش نمایند و از برکات یاد و ذکر او محروم گردند.

در بیشتر آیات قرآن کریم که راجع به خلقت و حوادث طبیعی است اشاره ای به اسباب ، وسایط و تاءثیر آنها نشده است . شاید یکی برای این نکته باشد که بسیاری از اسباب و علل ظاهری را مردم می بینند مثلاً می بینند که از ابر، باران می بارد، یا آتش می سوزاند، یا درخت میوه می دهد، از این جهت چندان نیازی به توجه دادن به آنها نیست . و توجه دادن به آن علل با ارجاع دادن مردم به خدا که مصلحت بزرگ و اساسی شرایع و تعلیم و تربیت انبیاست ، زیاد ارتباط ندارد.

و دیگر برای اینکه بشر، تمام اشیا را نشانی های حق و تمام حوادث طبیعی را به او مستند بداند و خلقتهای متعاقب و فعل و انفعالی را که علی الدوام در عالم جماد، نبات ، حیوان و انسان جاری است به آفرینش و تدبیر مستند بداند و دست قدرت ، علم ، تربیت و عنایت او را در همه چیز ببیند و این اسباب و علل ظاهری حجاب و پرده بین او و مسبب الاسباب نگردد. و به معنای ((لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ)) و ((بِحَوْلِ اللَّهِ وَقُوَّتِهِ أَقُومُوا وَعَاقِبُوا)) آشنا شود و از

این عقیده سخیف یهود که خدا را از تدبیر امور کاینات برکنار و دست بسته می دانند، پاک و منزّه بماند.

توجه استقلالی به خود ماده و صورتها و تبدلات آن و همچنین نوامیس طبیعی ، سبب می شود که فکر در آنها تمرکز یابد و از یاد خدا بازماند و در جهنم نکبت رذالتهای اخلاقی و مفسد اجتماعی سقوط کند.

این همه گرفتاریهای کنونی بشر و رواج فساد و فحشا و ناامنی و نگرانی در هر رشته زندگی ، مربوط به مکتب مادیگری و تمرکز افکار در امور مادی و فراموش کردن آفریدگار و بی ایمانی به عالم غیب است .

بشریت از برکات صفات ممتازی مثل توکل ، یقین ، رضا، تسلیم ، نعدوستی ، امانت ، آرامش روحی ، کنترل طغیان شهوت و خشم ، قوت و اراده و تصمیم ، عواطف واقعی و به طور کلی از تجلیات روح انسانی محروم شده است ، برای اینکه زندگی اش را بر اساس اصالت ماده گذارده برای ماده زحمت می کشد، برای ماده درس می خواند، درس می دهد، می جنگد، از صلح و عدالت و آزادی دم می زند، ستم و خیانت می کند، دروغ می گوید، دروغ می نویسد، کوچک و حقیر می شود، به حکومت غیر خدا تن در می دهد، در برابر ظلم و مقررات ظالمانه تسلیم می شود، تملق می گوید، غیر خدا را پرستش می کند، خون مردم را می ریزد، از دیگران سلب آزادی می نماید، جامعه را استثمار می کند، در برابر فردی مثل خود و کمتر و نادان تر از خود برای ماده به علامت تعظیم رکوع می نماید، خود فروشی می کند و بی غیرت ، بی عفت و بی تفاوت می شود، برای ماده از شرافت خود، از عفت زن و دختر خود می گذرد، مؤسسات فحشا باز می کند و خلاصه ، خدا، معبود، مسجود و مطلوب واقعی اش ، ماده می شود.

عقیده توحید و ایمان به خدا و خدا شناسی ، همتها را بلند ساخته و بشر را از این پستیها نجات می دهد. به زندگی اش روح و حقیقت می بخشد، نگرانیهای روحی را برطرف می سازد، فطرت بشر را زنده نگه می دارد و به او شخصیت می دهد.

هرچه محبوب واقعی و خواست فطرت بشر است از عدل ، محبت ، صلح صفا، برادری ، آزادی ، همکاری ، پاکدامنی ، نجابت ، عفت ، امانت ، همه میوه درخت پر برکت ((توحید)) می باشد.

آیات قرآن مجید

در مورد این بحث و اسباب و علل حوادث طبیعی و اینکه همه مسخر اراده خداوند هستند و مسبب الا سباب اوست و اراده و مشیت اوست که آسمان و زمین را نگاه می دارد و نظامات نوامیس را برقرار داشته است و راجع به نوامیس ثابت عالم تکوین و تشریح و مسایل مهم دیگر نمونه هایی از آیات شریفه را تلاوت فرمایید و در معانی و مضامین آن دقت نمایید.

(إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِن زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ ...) (99)

یعنی: ((خداست که آسمانها و زمین را از زوال و سقوط نگاه می دارد و اگر زوال و سقوط کنند، کسی جز او نیست که آنها را نگاه دارد)).

(وَأَيُّ لَهُمُ الْأَرْضِ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ # وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ # لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ) (100) ؛ یعنی : ((زمین مرده نشانه ای برای ایشان است که زنده کردیم آن را و از آن دانه بیرون آوردیم پس از آن می خورند و در آن باغهایی از درخت خرما و انگور قرار دادیم و در آن چشمه های آب

روان ساختیم تا از میوه آن و از آنچه که عمل دست خودشان است بخورند⁽¹⁰¹⁾ ،
آیا پس شکر نمی کنید؟!))

(اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمْ الْبَحْرَ لِيَجْرِيَ فِيهِ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ
وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي
ذَلِكَ لَا يَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ)⁽¹⁰²⁾؛ یعنی: ((خداست آنکه دریا را برای شما مسخر
کرد تا به امر او کشتی در آن روان شود و تا از فضل او طلب کنید و شاید که
شما شکر نمایید و برای شما آنچه در آسمان و زمین است مسخر گردانید همه
از اوست به تحقیق در این ، هرآینه نشانیهایی است برای گروهی که فکر می
کنند))

(أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَ
أَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ)⁽¹⁰³⁾؛ یعنی: ((آیا ندیدند که ما آب را به سوی زمین بی
گیاه میرانیم پس با آن زراعتی را بیرون می آوریم که از آن چهارپایانشان و
خودشان می خورند، آیا باز هم چشم بصیرت نمی گشایند؟!))

(أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَاقَاتٍ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا الرَّحْمَنُ إِنَّهُ بِكُلِّ
شَيْءٍ بَصِيرٌ)⁽¹⁰⁴⁾؛ یعنی: ((آیا ندیدند پرندگان را بالای سرشان که گاه در هوا
بال گسترده و گاه بالها را جمع می کنند جز خدا آنها را نگاه نمی دارد؟! که او به
هرچیز بیناست))

(وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ
يَسْمَعُونَ)⁽¹⁰⁵⁾؛ یعنی: ((خدا فرستاد از آسمان آبی را پس با آن زمین را بعد از
مردنش زنده کرد به درستی که در این امر هرآینه نشانه ای است برای گروهی که
می شنوند))

(إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَلِكُمْ اللَّهُ فَأَتَى تُوَفَّكُونَ # فَالِقُ الإصْبَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ) ⁽¹⁰⁶⁾؛ یعنی: ((به درستی که خدا شکافنده دانه و هسته است، زنده را از مرده بیرون می آورد و بیرون آورنده مرده از زنده است؛ این است خدای شما پس کجا برگردانده می شوید؟ (چرا به دروغ نسبت خدائی را به آنان که این کار نتوانند، دهید). شکافنده صبح است و شب را آرامگاه قرار داد و خورشید و ماه را به نظمی معین به گردش در آورده، این است تقدیر خدای غالب دانا)).

(وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ) ⁽¹⁰⁷⁾؛ یعنی: ((اگر اهل شهرها ایمان می آوردند و پرهیز می کردند هرآینه می گشودیم برایشان برکاتی از آسمان و زمین و لیکن تکذیب کردند پس آنان را سخت به کیفر کردار زشتشان رسانیدیم)).

(اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ # لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ) ⁽¹⁰⁸⁾؛ یعنی: ((خدا آفریننده هرچیز است و او بر هرچیزی نگهبان است، کلیدهای آسمانها و زمین از برای او (و در اختیار او و ملک او) است و آنانکه به نشانه های خدا کافر شدند، آنان زیانکارانند)).

(إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ) ⁽¹⁰⁹⁾؛ یعنی: ((ما هرچیز را به اندازه آفریدیم)).
 (...إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ ...) ⁽¹¹⁰⁾؛ یعنی: ((به درستی که خدا آنچه را با قوم و جامعه ای باشد تغییر نمی دهد تا آنان آنچه را در خودشان (از کردار و رفتار) است تغییر دهند)).

(أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ) ⁽¹¹¹⁾؛ یعنی ((آیا آنان را که ایمان آوردند و عمل شایسته انجام دادند مانند آنانکه در روی زمین فساد می کنند قرار می دهیم؟ آیا پرهیزکاران را مثل بدکاران قرار می دهیم؟)).

(... رَبَّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى) ⁽¹¹²⁾؛ یعنی: ((پروردگار ما اوست که به هر چیزی خلش را اعطا کرد (آنچنان که باید او را آفرید) و سپس او را (به راه کمال) هدایت کرد)).

(لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ...) ⁽¹¹³⁾؛ یعنی: ((به تحقیق پیامبران را با بیّنات (معجزه ها) و کتاب و میزان فرستادیم تا مردم به راستی و عدالت گرایند)).

(وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلِهَا مُصْلِحُونَ) ⁽¹¹⁴⁾؛ یعنی: ((پروردگار تو قریه ها را به ظلم، هلاک نمی گرداند در حالی که اهل آن مصلح باشند)).

از این گونه آیات، نکات دقیق و عمیق خداشناسی توحیدی در موضوع سنن الهی و موازین ثابت تکوین و تشریح استفاده می شود و این گونه آیات به اسباب و قواعد طبیعی و غیر طبیعی هم که تمام، مسخر حکم و اراده خالق جهان هستند تصریح دارند، چه بسیار که هرچه تامل و دقت انسان در این آیات با توجه به بیانات و تفسیر اهل بیت رسالت علیهم السلام بیشتر شود، حقایق عرفانی و توحیدی بر او روشنتر می شود.

پرسش سیزدهم

⁽¹¹⁵⁾ اگر خدا عادل است چرا نوزادان ناقص الخلقه به وجود می آیند؟ و آیا این با عدل ، سازگار است که فردی یک عمر با نقص عضو در نهایت زحمت و بدبختی زندگی کند؟ مثلا از چشم ، کور و یا از گوش ، کر و یا از زبان ، لال و یا از پا یا دست ، شل و فلج باشد.

پاسخ :

این پرسش را در مورد شخصی که مثلا در تصادف ماشین یا در اثر تجاوز و جنایت عمدی و یا غیر عمدی دیگری یا اشتباه طبیب ، گرفتار همین نقصهای عضوی شود نیز می توان کرد.

این بیچاره هم یک عمر از تندرستی و اعضای سالم محروم می گردد و روی راحتی و آسایش را نمی بیند، پس چرا فقط از نقص عضوی که طفل در هنگام ولادت دارد پرسش می کنید و از این نقص عضوها نه تعجب می کنید و نه ایراد و اعتراضی می نمایید؟ و گمان می رود جواب می دهید چون این گونه عضوها که در اثر تصادف یا عمد و اشتباه پیدا می شود علتش غفلت راننده یا عمد یا اشتباه دیگری است و مسؤ ول ، شخصی است که مرتکب اشتباه یا عمد شده است . این پیشامدها و نارساییها علل و عواملی دارد که وقتی آن علل و عوامل موجود شد، معلول و معمول نیز وجود پیدا می کند مثل سایر وقایع و حوادثی که اتفاق می افتد از جنگ و مرض و فقر و صلح و ثروت و علم و صنعت که

مسئول و به وجود آورنده و علت و عامل در این گونه وقایع و اتفاقات خود بشر است .

آری ، این گونه جواب می دهید ولی در مورد سؤال خودتان از این نکته غافل شده اید که اسباب و علل و معلولات طبیعی و غیر طبیعی فقط در آنچه بعد از ولادت واقع می شود مؤثر نیست بلکه این عوامل قبل از تولد نیز مؤثر است . هم در گذشته این مسأله ثابت بوده است و هم در دنیای علم امروز تحقیقات و تجسسات و کاوشهای علما در رشته های مختلف این مطلب را ثابت کرده است که نقص عضو، موالید، معلول علل طبیعی و غیر طبیعی بسیار است که قسمتی از آنها حتی مربوط به ایام بارداری و حمل است . چه بسا ضربه ای موجب اختلال رشد جنین یا از بین رفتن بعضی قوای او، مثل فکر یا حافظه می شود؛ عینا مثل نقصی که بعد از ولادت در اثر ضربه ای پیدا می شود. بنابراین ، پرسش کننده چون سلسله علل و معلولات را فقط در عالم خارج از رحم و بعد از ولادت مشاهده می کند و گمانش این است که در عالم رحم و پیدایش جنین ، نظامات آن بدون علل و عوامل خارجی تغییر می کند و از تاءثیر اعمال و کارهای والدین بلکه جدّ او، بر روی طفل و امور دیگر غافل است ، این سؤال را می نماید و آن را خلاف عدل می پندارد ولی با توجه به این عوامل این اعتراض و سؤال خود به خود مرتفع و پاسخ داده می شود.

پس خدا عادل است و عالم طبیعت را بر اساس نظم عادلانه و صحیح قرار داده است که طبق جریان صحیح و مستقیم آن ، همه موالید باید صحیح الاعضاء و دارای مشاعر مستقیم باشند. ولی انحرافات که بشر به عمد یا به جهل یا به اشتباه ، در مسیر این جریان طبیعی به وجود می آورد موجب این اختلافات و نقصها می گردد و عوامل و علل باعث این نارساییها می شود؛ چنانچه در عالم

بعد از رحم نیز عوامل و علل ، نقصها و کمبودها را به وجود می آورند که شناخت این علل و عوامل به طور تفصیل ، در سلسله های طولانی و شعبی که دارند، همان شناخت اسرار قضا و قدر الهی است که احاطه به آن برای افراد عادی که مؤید من عندالله نیستند هرچه هم عالم و دانشمند باشند میسر نیست .

مطلب دیگری که در اینجا تذکرش لازم است این که : این گفته که به موالید ناقص الخلقه ظلم می شود، بر اساس حساب مادی و دنیایی است و اینکه همه چیز از دیده آسایش و راحتی یا زحمت و ناراحتی دنیایی بررسی شود و ناقص الخلقه ها را بدبخت و تندرستها را خوشبخت بشمارند و زحمات و صدمات و مصایب و مجاهدات آنان ، تلافی و تدارک نشود. در این صورت هرچه بر سر این افراد بیاید خسارت و زیان جبران ناپذیر و بدون تدارک است و این افراد در زندگی مغبون و محکوم به بدبختی هستند و غیر از این رنج و زحمت و نگرانی و گرفتاری و سختی بهره ای از زندگانی نمی برند.

بر اساس حساب دنیایی و مکتب مادی ، ثمره همین است و غیر از این نیست . این افراد هیچ نتیجه ای از زندگی نمی برند و بهتر این است که هرچه زودتر حیاتشان اگرچه به خودکشی باشد پایان پذیرد. بلکه بنا بر این حساب ، تمام الخلقه ها بالا خره چون زندگیشان آلوده به مرارتهای تلخیها و ناکامیها و نگرانیهاست و حیات و وجودشان ترجمه و تفسیری که واقعا دلپسند و آرامبخش باشد ندارد، عدمشان بهتر از وجودشان بوده است . و اگر هم فرض کنیم هیچ گونه نگرانی برایشان پیش نیاید، اگر فقط حساب زندگی این جهان است باز هم این حیات برای آنان حاصلی ندارد.

اما بر حسب مکتب زنده و امید بخش و الهی اسلام ، هیچ فردی محکوم به بدبختی نیست و زندگیش بیهوده و بی ثمر نمی باشد، مکتب اسلام عالیتین تفسیر و ترجمه را از حیات بشر کرده و جمال واقعی حیات را به بشر نشان داده و او را شیفته و دلباخته آن می کند و یأس و ناامیدی در قاموس این مکتب وجود ندارد.

مکتب اسلام می گوید: تمام افراد در مسیر کسب کمال انسانیت قرار دارند و دنیا مقدمه آخرت است و لذت واقعی و خوشبختی حقیقی وقتی حاصل می شود که شخص ، خود را نایل به کمال انسانیت ببیند و برای هرکس رسیدن به کمال انسانی و سعادت واقعی فراهم است و می تواند هم در این دنیا سعادت مند باشد و هم در آن دنیا و اگرچه به ظاهر امکانات بعضی بیشتر باشد ولی آنانکه امکانات کمتر دارند چون مسؤ ولیتشان و تکالیفشان کمتر است با آنها در امکان توفیق کسب کمال برابرند.

کسی که چشم ندارد و گوشش کر است و زبانش لال ، می تواند انسان کاملی باشد و بسا در میان انسانهای ناقص الخلقه افرادی یافت می شوند که در کمال انسانی و خوشبختی واقعی به مراتب بالاتر از بسیاری از تامّ الخلقه ها می باشند و درک و فهم و تفسیر و تعبیرشان از مطالب حیات ، عالی و امید بخش و مشحون از رضا بگذشته و حال و آینده است ؛ چون صعود به آسمان بلند انسانیت بدون چشم و دست و پا و بدون مال و مکت و ثروت و کاخ و تمتعات مادی دیگر هم ممکن است و نداشتن گوش و دست و پا و مال و منال کسی را از کسب خوشبختی و لذت حقیقی و آنچه ارزش یک انسان به آن است باز نمی دارد.

علاوه بر این ، بر حسب عقاید اسلامی و تعالیم مکتب اسلام ، کاستیهایی را که بندگان مؤمن داشته باشند، خدا در جهان دیگر جبران می نماید و عوض می بخشد و به مصیبت دیدگان و صابریں ، پاداش بی حساب می دهد. و آن قدر این مردم پاداش می گیرند که آرزو می نمایند کاش بلا و مصیبات آنان زیادتز شده بود تا به پاداش بیشتر و ثواب زیادتز می رسیدند. در روایات رسیده است که : آرزو می کنند بدنهای آنان در دنیا با مقراض بریده شده بود و صبر کرده بودند تا امروز به اجر زیادتز می رسیدند. خلاصه تمام فقدانات آنان تدارک می شود. بیماری که به درد مبتلا می گردد و سلامتی و تندرستیش را به طور موقت یا دایم از دست می دهد، فقیری که محتاج می گردد و هرکس صدمه ای بخورد بدون عوض نخواهد بود. بنابراین ، از این نظر هم خسارت و زبانی بر این افراد نیست جز اینکه مدت زحمت آنها بسا از نظر ما، در دنیا زیاد شمرده شود که آن هم پس از گذشت حیات دنیایی با دیگران تفاوت ندارد و مانند کسی است که برای هزارها سال ، ناز و نعمت و راحتی چند ساله خود را در زحمت و رنج بیندازد.

پس با حساب مکتب ایمان به خدا و پاداش روز جزا و فهم و درک لذت کمال انسانی و اینکه خدا عالم به استحقاق بندگان و چگونگی شرایط و موانع و امکانات هرکس است و هیچ کس را کمتر از استحقاقش عطا نمی کند، این مسایلی حل شده است . شداید و سختیها و درد و مرض و فقر و مصیبت بر افرادی که واقعا در مکتب اسلام تربیت شوند پیروز و غالب نخواهد شد و چنین افراد عارف و موفق ، در همین دنیا هم بدبخت نیستند و با رضا به قضا و قدر الهی و ارتباط با ملا اعلی و عالم غیب و با یاد و ذکر خدا و ایمان به ثواب و وعده های الهی بر تمام جراحات روحی و جسمی مرهم می گذارند. و چون با

چشم خوش بینی می نگرند زحمت درد و الم را می پذیرند و زهر را مانند شهد می نوشند. و از اینکه نعمت و ناز دنیا مانع از توجه آنان به خدا نشده و آنان را مغرور و سرگرم و متکبر نکرده و درد و الم و مصیبت ، آنان را به ذکر و یاد خدا و گفتن یا الله! و یارب! و دعا و مناجات مشغول داشته است ، خوشحالند. و بدترین حالات و سخت ترین مصایب را غفلت و فراموشی از یاد خدا می دانند و می گویند:

درد بهتر آمد از ملک جهان تا بخوانی مر خدا را در نهان
صلوات و رحمت خدا آنان را آرام می کند (أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ
وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ)⁽¹¹⁶⁾ که هدایت شده و راه یافته اند. با بی پای
چنان سیر و سلوکی در عوالم انسانیت دارند که آدمهای با پا در تمام عمر، آن
سیر و سلوک را ندارند. بنابراین مطالب و توضیحات و بر حسب این نظرات ،
هرگز کسی که ناقص الخلقه باشد یا ناقص الخلقه بشود محکوم به بدبختی و
خسارت و بیچارگی نیست و برای او سعادت و خوش بختی اگر بیشتر از
دیگران امکان نداشته باشد، حد اقل کمتر نمی باشد.
خداوند متعال ما را به معارف قرآن و اسلام که در هر ظلمت و تاریکی ،
چراغ و یگانه وسیله نجات است ، هدایت فرماید.

پرسش چهاردهم

⁽¹¹⁷⁾ با اینکه دین مقدس اسلام هرگونه تبعیض را از میان برداشته است آیا حکم به نجاست کفار یک نوع تبعیض به شمار نمی رود؟ و آیا حکم به طهارت اهل کتاب که بعضی از فقهای عالیقدر شیعه به آن فتوا داده اند، با عدل و مساوات اسلام موافق تر نیست؟ و آیا همین جهت، مؤید و مرجح نظر آنانکه فتوا به طهارت داده اند نمی باشد؟

پاسخ:

همان طور که متذکر شده اید در مقررات و برنامه های اسلامی هیچ گونه تبعیض وجود ندارد و یکی از برنامه های اساسی اسلام، الغای تبعیضات است و اگر نظام اسلام را که نظام جهانی است تصور و بررسی نمایید، آن را از هرگونه تبعیض، خالص و پاک خواهید یافت. اسلام، حقوق انسانها را محترم شمرده است و به کسانی که تبعیضات را به هر اسم و رسم ترویج می نمایند هشدار داده و آنها را به سختی نکوهش کرده و مورد مؤاخذه قرار داده است. و به احدی اجازه نداده است که با تبعیضات نژادی و صنفی و طبقه ای و منطقه ای و تبعیضات دیگر، موافقت کند.

رسالت اسلام و دعوت قرآن، شامل تمام جوامع افراد انسان است و خطابهایی مثل ((یا ایها الناس)) و ((و ما ارسلناک الاّ رحمة للعالمین)) همگانی و جهانی بودن این کیش و برابری و مساوات همگان را در این دعوت آسمانی اعلام می دارد تا کسی گمان نکند که دعوت اسلام یک دعوت خصوصی و

رسالت منطقه ای و اقلیمی و هدف آن فقط اصلاح یک قوم و حفظ منافع یک ملت و اهل یک ناحیه است و تا همه بدانند که دعوت اسلام به کسی اختصاص ندارد و تشریفات آن برای همه و هدایت زن و مرد و سیاه و سفید و شهری و روستایی و تمام طبقات واصناف است .

هدف رسالت اسلام برداشتن فاصله ها و رفع تبعیضات و کوشش برای تاءسیس یک جامعه انسانی جهانی است . و همه جا و همه نقاط را در نظر گرفته و به آسیائی و افریقائی و اروپائی و آمریکائی و تمام افراد انسان به یک نظر نگریسته است . پرچم اسلام به هیچ کشور، قوم ، نژاد و شخصی منتسب نیست و به خدا و اسلام و ایمان آورندگان ، در هرکجا و هر سرزمین و اهل هر منطقه باشند، تعلق دارد. و رمز برادری و برابری انسانهاست و مانند پرچمها و شعارهای دیگر رمز تفرق و اختصاص و عنوان جدایی و اختلاف نیست .

لذا این سؤال برای بعضی پیش می آید که : با اینکه اسلام علمدار مبارزه با تبعیضات است پس حکم به نجاست کفار را چگونه باید تعبیر و تفسیر کرد که تبعیض شمرده نشود.

از این سؤال ضمن توجه به چند نکته ، پاسخ می دهیم . تبعیض این است که با شرایطمتساوی دو نوع رفتار شود و دونوع قانون و مقررات وضع شود مثل اینکه رژیم و نظامی نسبت به اتباع خود در شرایط متساوی دو نوع مقررات داشته باشد.

چنانچه اگر نظام اسلامی نسبت به مسلمانان سیاه و سفید، تفاوتی مقرر کرده بود، مثل اینکه خونبهای آنان را مختلف معین کرده بود یا مسجدشان را جدا یا سیاه پوست را از بعض حقوق محروم کرده بود، این طریقه ، تبعیض بود.

همچنین اگر در شرایط متساوی به مرد مسلمان نسبت به زن مسلمان امتیازی داده بود یا در موردی قانونی به نفع زنان و زورمندان داشت، مثل اینکه خونبهای یک نفر سرمایه دار یا اشراف زاده و پیغمبر زاده را بیشتر معین کرده بود، باز این روش، تبعیض بود. و همچنین اگر حق تحصیل و درس خواندن و کسب علم را مخصوص طبقه ای کرده بود و طبقه دیگر را محروم ساخته بود، چنانچه در ایران تا قبل از اسلام معمول بود، این هم تبعیض بود که اسلام از تمام این تبعیضات منزه است.

سایر رژیمها و نظامات نیز اگر در بین اتباعشان به گونه ای امتیازی و اختصاصی در شرایط متساوی باشد، تبعیض شمرده می شود.

اما اگر در مورد اتباع و گروندگان به رژیم نسبت به غیر اتباع امتیازی و اختصاصی باشد، مانند اینکه احراز مقامی را به اتباع و گروندگان اختصاص بدهند، یا غیر اتباع را از مداخله در تعیین نظام و هیئت حاکمه یا هیئت مقننه محروم کنند، این کار تبعیض نیست؛ چون لازمه حفظ موجودیت یک رژیم این است که اجرای امور به اتباع و گروندگان آن نظام و رژیم واگذار شود.

و همچنین اگر امتیاز یا محرومیت فرد یا طبقه ای بر اثر عمل اختیاری آن فرد یا طبقه مقرر شود، این کار، تبعیض و امتیاز دادن به یک گروه و یک صنف و یک دسته و سلب حق از دیگری نیست. پس اگر بر اساس ارتکاب بعضی اعمال، قانون، طبقه ای یا اشخاصی را به طور موقت یا دایم از حقوق اجتماعی، مثل حق انتخاب شدن و انتخاب کردن، محروم نمود نباید این قانون را تبعیض شمرد؛ چنانچه اگر قانون، کسانی را که سوابق دزدی و جنایت دارند از ورود در مجامع عمومی ممنوع کند نمی توان آن قانون را به عنوان تبعیض، مورد اعتراض قرار داد. و نیز اگر افرادی یا طبقه ای به واسطه مقام و شائنی که

دارند از مداخله در کاری محروم شوند، یا فردی را به واسطه آن که سلامت تن یا روح دیگران در خطر نیفتد از ورود به کشور خودش یا کشور دیگر ممنوع کنند، تبعیض واقع نشده است .

با این مقدمات و با توجه به این اصول ، معلوم می شود که در حکم به نجاست کفار تبعیضی نیست و این حکم با تفصیلات و حدودی که در فقه اسلامی دارد، کاملاً منطقی و حکیمانه است ، اگر چه از نظر یک جوان دلباخته اوضاع و مظاهر دلفریب فرنگستان ، نجس بودن یک دختر سفید پوست زیبای فرنگی با آن آرایش و نظافت و لطافت ظاهر و پاک بودن یک پیر زن سیاه پوست ، تبعیض و حکمی خشن ، خلاف ذوق و عشق باشد. بدیهی است با عینک مثل این جوان و افراد غریزه ، بررسی این مسایل نتیجه ای غیر از این نخواهد داشت . ولی اگر این موضوع را حکیمانه و حاذقانه در محکمه عقل و اندیشه بررسی نمایند تصدیق می کنند که این گونه احکام بر فلسفه های عالی و اصول محکم و مصالح مهم قرارداد و این نظام جامع و وسیع و کامل اسلام است که در هر برنامه ای وسعت و کمال و جامعیت آن آشکار است .

اینک نتیجه این مطالب و بررسی ها

1 - حکم به نجاست کفار اگرچه ممکن است مستند به پلیدی فکر و روح و روان کافر باشد ولی در ظاهر، حکم به قطع بعض روابط با کافر است که مسلمان را از اینکه از هرجهت با بیگانه یگانه شود و تحت تاءثیر افکار و عادات و اخلاق کفار قرار بگیرد مصونیت می دهد و استقلال او را حفظ می نماید و او را از اینکه عضو خانواده مسیحی گردد مانع می شود. و چنین برنامه ای را تبعیض نمی گویند.

2 - این حکم مانند برنامه قرنطینه که در مرزهای کشور انجام می شود، مانع از نفوذ اخلاق و آداب کفار در اجتماع می گردد و بین مسلمانان و روش و رفتار کفار، فاصله ایجاد می نماید.

3 - این حکم نظیر یک کیفر و مجازات است . چون کفر به خدا و به احکام خدا از نظر اسلام بزرگترین جرم است و کافر، سزاوار این کیفر است ؛ چنانچه در مورد فسّاق و مرتکبان گناهان کبیره ؛ مانند شارب الخمر، دزد، ستمگر، آدمکش ، زناکار و رباخوار نیز در مقررات اسلامی محرومیتهایی هست ، مثل اینکه شهادتشان مقبول نمی شود و از مناصبی که شرط آن عدالت است محروم می گردند. این قسم برنامه ها هم تبعیض نیست .

4 - چنانچه توضیح داده شد اگر در نظامی نسبت به اتباع آن نظام با شرایطی متساوی تفاوتی در نظر گرفته شده باشد تبعیض است ، اما اگر نسبت به گروندگان و اتباع یک نظام امتیاز و اختصاصی در برابر غیر اتباع مقرر شود تبعیض نیست . و حکم به نجاست کفار که موجب قطع بعضی ارتباطات با آنان است ، از این قسم می باشد.

و آخرین سخنی که در اینجا هست این است که حکم به نجاست کفار به طور موقت و تا موقعی که برنامه های اسلامی در تمام جهان پیاده نشده و کافری وجود داشته باشد اجرا می شود. اما وقتی تمام افراد بشریت به عضویت جامعه جهانی اسلامی درآمدند، دیگر موضوعی برای این حکم باقی نخواهد ماند. ما و همه متفکران و روشنفکران و محققانی که پیرامون اوضاع دنیا و رژیمهای ناقص حاکم بر جوامع و پیرامون تعالیم آسمانی اسلام مطالعات دارند اطمینان داریم که آینده دنیا با اسلام خواهد بود و وحدت جامعه بشریت و وحدت حکومت و نظام و وحدت قوانین و آداب و تساوی کامل و صحیح در پرتو تعالیم اسلام حاصل خواهد شد.

وَآخِرُ دَعْوَانَا أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

پاورقی ها:

98-پس / 38 - 40.

99-فاطر / 41.

100-پس / 33 - 35.

101- این معنی در صورتی است که ((ما)) در ((وماعملته)) نافیه نباشد ولی اگر نافیه باشد معنایش این می شود که : دستهای ایشان آن را نساخته و عمل نیاورده است نظیر آیاتی که در سوره واقعه است .

102-جاثیه / 12 - 13.

103-سجده / 27.

104-ملک / 19.

105-نحل / 65.

106-انعام / 95 - 96.

107-اعراف / 96.

108-زمر / 62 - 63.

109-قمر / 49.

110-رعد / 11.

111-ص / 28.

112-طه / 50.

113-حدید / 25.

114-هود / 117.

115-این سؤال از جانب یکی از دانشجویان در لندن مطرح شده که اینک با پاسخ آن در اختیار خوانندگان محترم قرار می گیرد.

116-بقره / 157.

117-در جلسه روز ششم ربیع الثانی 1397 قمری ، در مجمع اسلامی جهانی لندن ، این پرسش از جانب یکی از دانشجویان عزیز مطرح گردید که پاسخ آن شفاها داده شد و اینک کتبا نیز پاسخ آن به عرض خوانندگان محترم می رسد.

فهرست مطالب

2	مقدمه دفتر
4	خواننده گرامی!
6	پیش گفتار خداشناسی
8	ارتباط با خدا از نظر قرآن
11	چشم واقع بین
13	کتابخانه و اشنگتن
14	زلزله در چاپخانه
16	نابینای تیرانداز!
19	نتیجه
21	توضیح دیگر
28	پرسشها و پاسخها
28	پرسش اول
28	پاسخ :
36	پرسش دوم
36	پاسخ :
41	پرسش سوم
41	پاسخ :
44	پرسش چهارم
44	پاسخ :
47	پرسش پنجم

47	پاسخ :
49	پرسش ششم
49	پاسخ :
57	پرسش هفتم
57	پاسخ :
70	پرسش هشتم
70	پاسخ :
77	پرسش نهم
78	پاسخ :
83	پرسش دهم
83	پاسخ :
87	پرسش یازدهم
88	پاسخ :
115	پرسش دوازدهم
116	پاسخ :
136	پرسش سیزدهم
136	پاسخ :
142	پرسش چهاردهم
142	پاسخ :
149	فهرست مطالب